

Kós Károly- emlékkonferencia

A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 9.

Szerkesztette és lektorálta: Dévényi Sándor

KÓS KÁROLY-

emlékkonferencia

„Szükségünk van a művészetre, szükségünk a munkára...
és mert szükségünk van rá: meg kell teremtenünk.”

2013. december 13.

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

ISBN 978-615-5464-03-4
ISSN 2063-7942

© Magyar Művészeti Akadémia, 2014
© A kötet szerzői, 2014

TARTALOM

- 7** ELŐSZÓ
Hűség és szolgálat

- 15** ANTHONY GALL
Távlati kép – egy fiatal építészről
Kós Károly, az építész

- 27** CSERNYUS LŐRINC
Kós Károly építőművészetének hatása korunkban

- 37** ZSIGMOND LÁSZLÓ
A Kós Károly Egyesülés tevékenysége

- 42** CS. NAGY IBOLYA
Viszonyok, viszonylatok
Író társak Kós Károly-portréi

- 71** SAS PÉTER
Kós Károly grafikai és könyvművészete

- 87** POMOGÁTS BÉLA
Kós Károly és az „erdélyi gondolat”

- 95 DEÁK-SALA REBEKA – SZILVESZTER SZABOLCS –
BOKOR MILÁN
Nyári egyetem Kalotaszegen
A 2013-as sztánai örökségvédelmi tábor bemutatása
- 107 SZAKOLCZAY LAJOS
Kós Károly, a prózaíró
- 118 DR. SZABÓ ZSOLT
Kós Károly publicisztikája
- 129 DR. KÖTŐ JÓZSEF
Kós Károly hatása az erdélyi magyar színház
küldetéstudatának formálására
- 140 CZEGLÉDY ENIKŐ
Kós Károly és a család

ELŐSZÓ

HŰSÉG ÉS SZOLGÁLAT

Kós Károly sokrétű, szerteágazó, polihisztori elmélyültséget tükröző munkásságát már többféle szempont alapján próbálták feldolgozni, megítélni és bemutatni. Különböző felfogású, irányultságú, többfajta „izmust” visszatükröző írások, tanulmányok elemezték életműve egy-egy szeletét. Születésének 130. évfordulója előtti főhajtó elemzés és értékelés volt a Magyar Művészeti Akadémia 2013. esztendei Kós Károly-konferenciájának feladata és elvégzendő munkája.

A legendás személyiség egész életműve Erdélyről szól és Erdélyért terveződött, íródott, rajzolódott, amely tulajdonképpen nem más, mint az általa oly gyakran hangoztatott, ábrázolt, feldolgozott földrajzi és kulturális tájegység művelődése megrajzolásának és története felidézésének sajátos recepciótörténete. Kós Károly szülőföld-képét, mint az erdélyi mindenek műveiben kifejezett enciklopédikus nagyságrendű fogalmat előbb pontosan tisztázni kellene, mielőtt az elemzők önkényesen kedvesebb felükhöz – a jobb- vagy a baloldalhoz – próbálják passzítani. Ha a nemzetet a maga teljességében, kerek egészként fogadjuk el, akármelyik részünkhöz igazgatjuk a magunkénak érzett szellemi jussát, az egyik felünk csupasz marad.

Tamási Áron emblemikus székely főhőse, Ábel feltette az életnek értelmet adó kérdését: „mi végre vagyunk a világon?” Sikerült megkapnia a legmegfelelőbb választ. „Hogy valahol otthon legyünk benne.” Kós Károly írásainak és rajzainak kalotaszegi főszereplői nem tettek fel kérdéseket, hallgatagabb emberek voltak. Másrészt maguktól is tudták a feleletet, melyet írójuk a nevükben is megfogalmazott egyik jó barátjának, Vincze Géza lelkipásztornak írt hitvallásos levelében: „a Te pátriád is mégis ez a kicsi erdélyi haza, és benne a kicsi,

kedves, magyar Kalotaszeg az öreg Vlegyásza tövében. És a szépséges Kolozsvár, mely Téged is nevelt egykor. Ezt nem szabad elfelejtened, ha évtizedek óta is élsz másutt, és ha ma országhatárok is választanak el tőle.”

A Temesváron született Kós Károlyt Kolozsvár nevelte fel. Megismertette a türelem és a befogadás elvével, a másság elfogadásával. Találkozott, ismerkedett a különböző etnikumhoz tartozó városlakókkal, a monostori románokkal, a belvárosi szászokkal, a hídelvei örményekkel, a kétvízközi cigányokkal. Beszélhetett ortodox és neológ zsidókkal, akik gyermekkorában természetszerűleg vallották magukat magyarnak. Senki sem ütközött meg azon, hogy a könyvkereskedőt Gibbon-nak vagy Lepage-nak, a hentest Benigni-nak, a szállodást Biasini-nak, a cukrászt meg Grosbois-nak hívták. Az is természetes volt, hogy a főtéri korzón Kapdebók és Trandafirnek után szóltak a városlakók. Felismerte, hogy a környezetében élő embereket nem lehet egyszerűen és csak úgy csoportosítani, hogy magyarok, németek, románok, örmények vagy egyéb más náció tagjai, mert van egy mindegyikőjükre egyformán találó jelző: erdélyiek.

Innen eredeztethető regionalista felfogása, melyet Kós transzszilvanizmusaként szokás emlegetni. Ha az általa elképzelt erdélyiséget megpróbálnánk megfogalmazni, így lehetne jellemezni: az erdélyi tudat azoknak a népeknek a tudata, amelyek ebben a meghatározott, zárt földrajzi egységben közös történelmi együttélésük során, egyedi jellemvonásaik megtartása mellett olyan, mindegyikre jellemző, azonos vonásokat vettek fel, amik végül különleges, csak az itt élő népekre jellemző gondolkodásmódot és kultúrát alakítottak ki, ahol elválaszthatatlan egymástól a *Kőműves Kelemenné* és a *Miorița*, a Bárányka balladája.

Polihisztori szintű, szerteágazó működését építészként kezdte, ez volt egyetlen választott hivatása, mindig ennek vallotta önmagát. Nagy célja, az önálló magyar (nemzeti) architektúrának az ősi népművészeti formakincs elemeinek felhasználásával történő megteremtése a szarajevói pisztolylövés következményeivel a jövő kódéba fosz-

lott. Munkássága többi részét – az író, a politikust, a mezőgazdát, s megannyi más feladatot – a Sors kényszere hol parancsolta, hol győnyöztette ki egy-egy éppen időszerű tusakodás közepette.

Munkásságának, „művészeteinek” taglalásakor említést kell tennünk az íróról és a grafikusról, a költőről és a szerkesztőről, a politikusról és a kultúrunkásról. Említést kell tennünk az iparművészről is, aki a marosvécsi Helikon íróközösségnek megtervezte a Kuncz Aladár emlékének szentelt kőasztalt. A bikali faragóemberrel elkészítette Szenczi Molnár Albertnek Kolozsvárt, a Házsongárdi temetőben elhelyezett fejfáját, művészi kompozícióba álmódta Ady Endre érdemszenti szülőházának emléktábláját és az Apafi fejedelmek kolozsvári Farkas utca templombeli sírhelyének építáriumát.

Szólnunk kell még a műemlékvédelmi szakemberről, aki az Erdélyi Református Egyházkerület és a Kalotaszegi Református Egyházmegye szolgálatában védte a népi és egyházi műemlékeket. Az erdélyi műemlékek jelentőségéről a Budapesten, 1940. november 18-án, a Magyar Építész Egyletben tartott előadásában így vallott: „nem magán-, hanem közösségi érték, melyért tulajdonosa nemzetének, társadalmának, a magyar jövőnek tartozik felelősséggel.” További mondatai Kelet-Közép-Európa történelmének ismeretében próféciaának bizonyultak: „következhetnek még reánk olyan idők, amikor Erdély magyar műemlékeire, talán a közelmúltakénál is nagyobb szükségünk lehet, mint döntő tanúkra a történelem ítélőszéke előtt.” Szólnunk kell még a műemlék-restaurátorról is, aki a kolozsvári Mátyás-házat eredeti, nemesen egyszerű, a középkort idéző állapotába visszaállította és a ház külső vasrácsos kapujára – Hunyadi-, Kolozsvár-, Erdély- – címekeket és vasból, kalotaszegi írásos mintakompozíciót tervezett, majd 1946-ban részt vett a széki református templom helyreállítás és kibővítési munkálataiban.

Kós Károly sokféle tevékenysége között egyházában is szolgálta népét, amikor 51 évesen a Kalotaszegi Református Egyházmegye főkurátorának, majd az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnokának nehéz és áldozatkész tisztét elvállalta. Egyházához való kötődése

már korábbi építőművesi tevékenysége során is bizonyossá válhatott. A főgondnokságot senki sem viselte a 16. század óta olyan sokáig, mint ő, 1934-től egészen 1965-ig. Áldozatos, fárasztó és nehéz szolgálatát csak 82 éves korában tette le.

Nemcsak politikával, irodalomszervezéssel, tervezéssel, regényírással, illusztrálással foglalkozott, a megélhetés miatt a sovány sztánai földön gazdálkodnia is kellett. Hegyi borzderes szarvasmarhát, edzett mokánylovat tartott. A kalotaszegi földműveseket igyekezett rávenni a modernebb gazdálkodásra: „Ezen a tájon nekem volt legelőbb lófogató kukoricavető gépem, gabonaboronám, lókapám és váltóéékém. Ez utóbbi tette lehetővé, hogy a meredek oldalon teraszos művelést tudtam meghonosítani.” Saját példaadó tevékenysége nyomán a szokványos, hagyományos sakk-készlet faragáson kívül egyéni tervezésű, műveszi jellegű sakkfigurák készítésére buzdított. „Szerettem volna, hogy hagyjanak fel azzal a nyomorult tucatáruval és faragjanak valami szépet, amit még jobban eladhatnak. Én tehát a figurákat prototípusoknak szántam, hogy aztán ők azt faragják.”

Kós Károly megpróbáltatásokkal terhes, nehéz tusakodásokkal tarkított élete természetesen mindenki számára tartalmaz tanulságokat és hordoz üzenetet. Egy hosszú életet leélt, bölcs öregember egyszerűnek tűnő, de filozófiai mélységeket hordozó mondatát: „És megtanultam megelégedni azzal, amit a sors számomra juttatott: az egészséget, a családot és az Úristennek azt a sok-sok szépségét, amit az emberek nem tudnak elrontani és megcsúfolni, s ami ingyen ajándékként jut minden embernek, csak a szemét kell kinyitnia a látásra, fülét a hallásra és lelkét a befogadásra...” Fogadjuk meg ezt a kilenc évtizednyi tapasztalatot visszatükröző tanácsot mi is. Élesítsük meg szemünket és lássuk meg épületeiben mindazt, amit köveivel be akart mutatni; nyissuk ki fülünket és halljuk ki műveiből mindazt, amit szavaival el akart mondani; és tárjuk ki lelkünket, hogy befogadhassuk mindazt, amit immár halhatatlan szellemisége örökíteni akart. Erdélyt.

Erdélynek ez az érdek nélküli vállalása és szolgálata – ez Kós Károly reánk hagyott és folytatásra váró öröksége. Hagyományozásaiból nem

kerülheti el figyelmünket a jövő generációi felé megfogalmazott kérése, szelíd noszogatása, reményteljes bizakodása: „Jöhetnek utánam a fiatalok és folytathatják a munkámat, járhatják az utat, amit én is segítettem törni hittel, jóakarattal népünkért, magyarságunkért, fainkért.”

Munkássága, cselekedetei, tettei – lezárt életműve – két szóban összefoglalható: hűség és szolgálat. Egész életében népe elkötelezett munkása volt. Önző érdekek nem vezérelték, következetes erkölcsi tisztasággal és az általa is képviselt ügy igazságának tudatával küzdött. „Kötelességeim is vannak még, amiket és ahogy tudom, el kell végeznem csendesen népemért, népünk jövőendő megmaradásáért. Ahogy egész életemben mindig is vállaltam és csináltam” – vallotta. Életét és tehetségét alávetette szülőhazája és Erdélyben élő nemzettársai érdekeinek. Ezért vett magára minden adódó kötelezettséget és megpróbáltatást. Inkább vállalta a kisebbségi bizonytalan létét otthon, mint a biztos egzisztenciát – máshol. Szűkebb pátriáját, kedves városát soha el nem hagyta, azonosult testébe-lelkébe, csontjaiba kitörülhetetlenül beivódott szülőhazájával. Talán ebben van művészetének (művészeinek) titka: megtalálta atyafiainak tekintett népét, segítségükkel rátalált önmagára, meglegte célját s értelmét az életben, szülőhazája és közössége szolgálatát. Épületeiben, rajzaiban, mondataiban, színpadképeiben, faragásaiban adta tovább, közvetítette „Erdély sohasem hazudó kövei” hangtalanul is súlyos mondandóját.

Hasonló elszántsággal fogalmazta meg levelét az otthonépítésben szellemi társához – Reményik Sándorhoz: „rázom az alvókat a hazug álomból a rideg valóságra, a hazugokat leleplezem az igazság szavával, a resteket munkára akarom kényszeríteni, az üresfejűeket neveléséssé tenni, segíteni, a gonoszokat meg akarom büntettetni, a fősvényeket szégyeníteni, a hatalmaskodókat megalázni.” S nem szokványos egyéni érdekből: „Önző vagyok Uram, nem idealista, bevallom... Önzően veszekszek Erdélyért, mert én is részbirtokosa vagyok ennek a földnek, melyet ma árendába is sajnál tőlünk a sors.”

El nem koptatható emblematisz szlogenünk, mint a szabadkőművesek titkos jeladása: „Ugye, Te is sírsz Trianon miatt?” Igen, sírtunk,

ma is sírunk, de ennél az önsanyargató állapotnál nem tudtunk tovább lépni. Megraghatatlanul, lenyelhetetlenül, kiköphetetlenül fulladozunk tőle, az egyszer mindenkire váró Nagy Átkelés sikerének reményében Káron díjazására nemzeti obulusként ezt visszük magunkkal a nyelvünk alatt. Arról soha nem esett szó, hogy mi – „Csonka-Magyarországon” élők – voltunk a szerencsésebbek, megmaradhattunk egymás között, megmaradhattunk – magunknak. A legerőteljesebb beleélési képesség sem elég hatékony ahhoz, hogy átérezhesse azoknak a lelkiületét, akiknek nem egy kisebbé vált országban lehetett mégiscsak magyarként léteznie, hanem egy idegennek számító hatalom, egy újszerű, korábban soha meg nem tapasztalt uralom alatt kellett továbbélnie mindennapjait. A többségből kisebbségivé válás traumáját adta vissza a legteljesebb nyelvi, szociológiai és mentális értelemben az 1920-as nyelvújító kifejezés: impériumváltás, vagyis hatalomváltás. Hűségeskü egy ismeretlen uralkodóra, az otthonosság érzetét keltő anyanyelv magától értetődő használata helyett idegen szavak és kifejezések magolása a mindennapi betevő kenyér reményében. A kisebbségi sors felfogásához és megértéséhez a tudat hidegsége nem elegendő közvetítőerő, ehhez a lélek megszenvedő átérzése szükséges.

Kós Károly egész életében a tudomány, a kultúra, a művelődés tálján állva igyekezett teljesíteni nemzete érdekében a Sors által rászabott küldetését. Találón jegyezte meg, hogy nem a pártpolitika, hanem a kultúrunka az igazi „nemzetpolitikai produkció”. Akinek nap, mint nap át kell élnie kisebbségi „másságát”, kedvezőtlen körülmények között újra és újra meg kell szülnie magyarságát, megoldhatatlan feladat lenne megfelelő segítség nélkül. A szükséges támaszt alapvetően az önazonosság tudata, az adott közösséghez és kultúrkörhöz való tartozás érzete adhatja meg. Ennek kialakításában és elmélyítésében vállaltak szerepet azok a kultúrmunkások, akik az erdélyi impériumváltozás után a történeti Erdély több évszázadon keresztül csiszolódott tudományos, kulturális és művelődési kincseinek felhasználásával és továbbalakításával egy olyan megtartó szellemiséget tükröztettek, vagy inkább gyönyöztettek tovább, mely a tájegység egyedi jellegzetessége. Olyan, mint

az erdélyi föld táptalajaként szolgáló, Kós Károly által sokszor és erőteljesen hangoztatott, sőt követelt autonómia gondolata.

A hitükért mindenre képes és elszánt protestáns gályarab prédikátor lelki-ösök szólalhattak meg benne, amikor hazaszeretetéről vallott: „Körömszakadtig hűségesek kell legyünk szegény Erdélyünkhöz, nemhogy megtagadjuk – gyáva és önző könnyebbségért, kényelemért és – konjunktúráért ami önmagunknak való ostoba hazugság.” Ez a felfogása vezérelte, űzte, hajtotta a munkára, a harcra – kedvelt kifejezésével élve – az örökös tusakodásra. Ha kellett, templomot, iskolát, házat tervezett, ha kellett, regényt, színművet írt, ha kellett, sakkgurákat faragott, ha kellett könyvet tervezett, nyomtatott, illusztrált, vagy plakátot festett, ha kellett politikai pártot szervezett, kalotaszegi népgyűlést tartott, de mindig tett. Minden alkotása, amit csak életében létrehozott; legyen az építészetben, az irodalomban, a képzőművészetben vagy a közéletben, egy nagy és számára mindenkor szentnek tekintett cél érdekében születtek: az emberség és a magyarság összehangolásáért, az általános emberi értékek és a honi érdekek olyan formában való megjelenítésével, tükröztetésével, hogy mindkettő külön-külön is megfelelőhessen súlyos elvárásainak. Az idők változhatnak, változhatnak mi is, de Kós Károly életműve immár megváltoztathatatlan, értéke örök.

Befejező nyomatékosításul az egykori íróársat, a kisebbségi sorsban önmagát kereső és megvalósító erdélyi magyar irodalom kultúrmunkását, az Erdélyi Szépmíves Céh egyik társalapítóját, Nyíró Józsefet idézem, aki lélek-mondatain keresztül Kós Károly legbensőbb énjét fedezte fel és osztotta meg olvasóival: „Mert ő hűséges Erdélyhez. Hűséges a múltjához, jelenéhez és munkálja jövőjét áldott lelkének és áldott kezének minden gyönyörű megmozdulásával. Kós Károly az égő lármafa, mellyel a nagy nép-veszélyt eleink jelezték, ő a véres kard mely emberölés helyett földet túr és Atilla fapalotáját építi, a regös, ki nyakába hulló hajjal, könnyezve beszéli a két fekete holló énekét. Bőre a csontra száradt a sok belső gondtól és turáni feje, kelevéz karjai mindig nyugtalanok, egyik szeme a Szent Anna-tó, másik

szöme a Gyilkos-tó, folyton örvénylenek, minden szava keleti ornamens, mellyel életünket díszíti és otthon, a sztánai setét hegyekre önjerejével emelt hajlékában hosszú pávatoll fényűzően legyezi az arcára kiült alkotó tüzet. Idegen, gazdag országok úgy megtöltenék zsebeit arannyal, hogy mozdulni se bírjon közülök és munkáiért felállással szavaznának köszöneteket, az országházban, papok templomaikért orémuszbba foglalnék a nevét, régi, fiatalon a magasba szállott dicsősége és a művész-zseni karrierje a halhatatlanságig szállana; de ő tapodtat sem lép közülünk, és azért maradt szegénynek, hogy hű maradhasson szegény édesanyánkhhoz, kicsi Erdélyhez.”

Az idézett mondatcsokor jövőbelátó gondolatnak minősült és hosszasan tudományos értekezés, tudálékos belemagyarázás helyett az életmű alapelemét, tartópillérét – a lényegét – fogalmazta meg: a hűséget. A hűség fundamentumáról építkező erdélyi mindenek az időben megjelenő és eltűnő, de kitörülhetetlen jelet hagyó nemzeti kiválóságaink egyik szimbólumává nemesült.

Munkásságának minden részét magunkénak vallhatjuk. Életműve mindannyiunk általános magyar közkincse, kényszerű magyarázatások, meddő öngigazolások helyett inkább próbáljunk hozzá méltóan sáfárkodni reánk maradt szellemi örökségével. Azzal az örökséggel, melyet utolsó társadalmi szereplése alkalmával, a 90. születésnapjára kapott magyarországi kitüntetésének átvételekor elhangzott mondaiból kicsendült: „A történelem tanúsága szerint az igaz embernek, de mindenekelőtt az igaz művésznak – írónak, építő-, képző- és zeneművésznak – mindenütt a világon, minden időben és minden körülmények között a Sors által rendeltetett kötelezettsége volt, van és lesz, hogy a maga népének és szülőhazájának sorsát vállalja és élete munkájával szülőhazáját és annak népét, megbecsült hagyományait szellemében, hűségesen szolgálja. Ezt vállaltam és cselekedtem, nem mást és nem többet.”

Kós Károly fényképfelvétellel merevült mutatóujja mindenkit erre kellene hogy intsen.

Sas Péter

ANTHONY GALL

építész

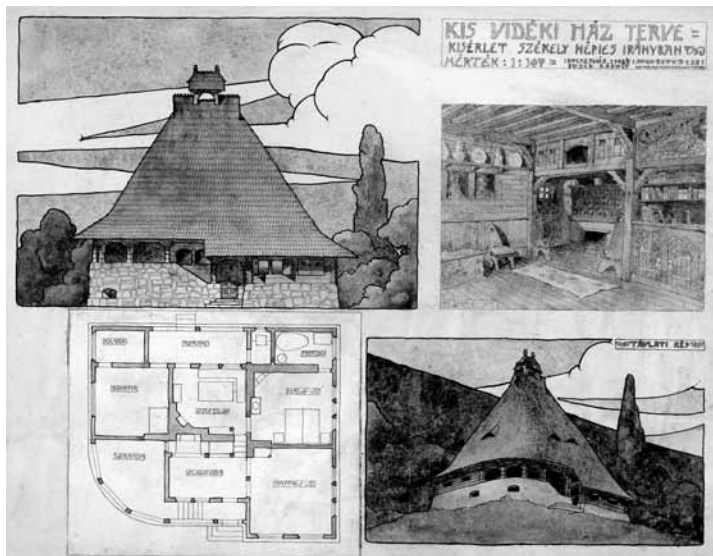
TÁVLATI KÉP – EGY FIATAL ÉPÍTÉSZRŐL*

Kós Károly, az építész

A még élő emlékek révén felidézhető középkorú, illetve idős Kós Károly mellett felbukkan egy fiatalember, a pályakezdő építész is. Ő az a Kós Károly, aki több mint százöt évvel érkezett az ország fővárosába. Ma csodáljuk és értékeljük azt, amit rövid tíz év leforgása alatt, 1902 és 1912 között ajándékol itt hagyott az utókornak a fővárosban és az akkori Magyarországon. Ahogy elének kerül az említett fiatalember, egyre élénkebben kirajzolódik környezete is. Kiderül, hogy a huszadik század nagy megpróbáltatásai és a feledés ellenére mennyi emlék maradt fenn számunkra.

A pályakezdő, nagyon korán igazi sikereket elérő építész életréviden kidomborodnak a formáló hatások: a gyermekkori környezet, a család, a feleség – Balázs Ida –, Erdély, az egyetemi pályatársak, illetve az a szakmai és életviteli, társadalmi, megrendelői környezet, amelyben Kós élt és dolgozott. Budapestre költözésének első éveit a kíváncsiság jellemezte. Gyalog bejárta jóformán az egész várost, és felfedezte a benne rejlő lehetőségeket is, például az Iparművészeti Múzeum könyvtárát. Elsősorban a városra, majd az egyetemi környezetre figyelt. Soha nem gondolta, hogy építész lesz, gyerekfejjel erdészként vagy tengerészként képzelte el jövőjét. Mérnökhallgatóként

* A szöveg eredetileg a *Kós Károly világa 1907–1914* című kötetben jelent meg, BFL, 2013.

Kis vidéki ház terve, kísérlet székely népies irányban.
III. éves hallgatói terv, 1906

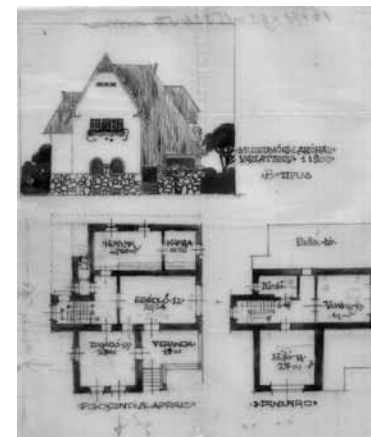
kezdte a műegytemet, ám hamarosan felfigyelt a műegyetemi építészhallgatókra, és közéjük állt.

Az egész család, a szülők és a négy gyerek is – Károly volt az egyetlen fiú – felköltözött Budapestre, és 1909-ig a fővárosban lakott. Hét évet töltöttek el a fővárosban csak azért, hogy az egyetlen fiú a rendes szakmát és egzisztenciát biztosító műegyetemi mérnöki oklevelet megszerezhesse. A második év végén hozott döntését, illetve ennek megbeszélését szülei élettrajzában írja le, a különböző érzelmek, vélemények felvázolásával mély emberi kapcsolatokat és drámai helyzetet tár elénk.

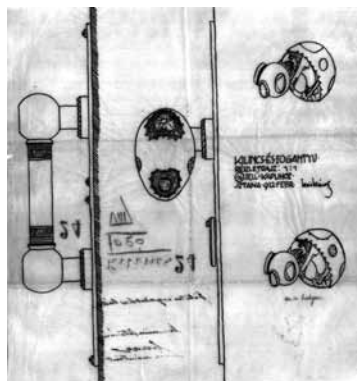
Visszaemlékezése szerint a fiatal Kós Károly népszerű ember volt. Szerették a pályatársai, és jó kapcsolatot alakított ki a tanáraival, Schulek Friggyessel és Hütl Dezsővel is. Ragaszkodott egyetemi ba-

ráitaihoz, különösen Zrumeczky Dezsőhöz, Györgyi Déneshez, de jól kijött a többi társával is. 1907-ben például együtt kirándult Erdélyben Machlup Károllyal, Prokisch Jánossal és Révész Tiborral. Életrajzában elmeséli, hogy a gimnázium alatt, a nyári vakációk idején és egy hosszabb betegség után biciklivel felkereste a Kolozsvár környékén, Kalotaszegen és vidékén élő osztálytársait, akiknek otthonában szívesen látott vendéggé vált. Egy ilyen kirándulás alkalmával ismerkedett meg egyik osztálytársának húgával, későbbi feleségével is, Balázs Idával.

Szorgalmas volt és keményen dolgozott. Saját elmondása szerint kezdő mérnökhallgatóként nagyon nehéz volt helytállnia a műegyetemen. Az Üllői út végéről gyakran gyalog ment a belvárosba. Az ötleteit szorgalommal valósította meg, és bátor kezdeményező volt. Ezt a tényt az 1906–1907 telén Györgyi Dénessel együtt szervezett építészhallgatói kiállítás története is mutatja. Egy kiállítás megtekintése során jutott eszébe, hogy az építészhallgatók rajztudását érdemes lenne bemutatni. Megszervezett tehát egy kiállítást, amely szerencsét hozott számára. Egyrészt ösztöndíjat kapott a népi építészet tanulmányozására, másrészt a kiállításon szereplő rajza, a *Kis vidéki ház terve – kísérlet székely népies irányban* kiválasztásra került, és publikálták a *Művészet* című folyóiratban. A szerencsééhez tehetség is társult, több hallgatói pályázatot is nyert. A lehetőségekkel élt, az ösztöndíjból megvalósult erdélyi tanulmányútról kézírásos, illusztrált beszámolót készített az ösztöndíjat felügyelő Lippich Eleknek. Érdekes tény, hogy

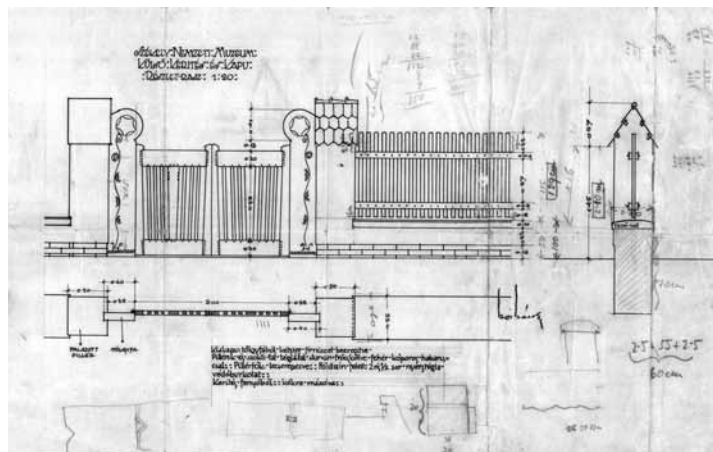

Múzeumóri lakóház vázlatterve,
B típus, 1911

Székely Nemzeti Múzeum, kapukilincs és fogantyú terve, 1912

Schulek nagyra becsülte Kós Károly képességeit, és tett is azért, hogy pályája jól induljon. Keményen tartotta Kóst az általa helyesnek ítélt úton – figyelmeztette például, amikor nem találta megfelelőnek a hall-

Székely Nemzeti Múzeum, az utcai kerítés és kapu terve, 1912

mindkét dokumentum, a *Kis vidéki ház terve* (Magyar Építészeti Múzeum) és a *kézírásos könyvecske* (Országos Széchényi Könyvtár) eredeti példánya fennmaradt. A kézzel írt füzetből újabb sikerként *A Ház* című igen nívós folyóiratban mutattak be részleteket.

A pályakezdő építész megítélésében Schulek Frigyes, az egyetemen középkort oktató és Kós szigorlati tervét felügyelő tanár is fontos szerepet játszott.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum vázlatterve

gató szigorlati tervét. Ugyanakkor elismerte azt is, ha Kós jó tervet készített, kitűnőnek minősítve azt. Nem segítette azonban Kós Károlyt hivatalnoki állásba. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozó Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének építészeként azonban komoly feladathoz juttatta a Székely Nemzeti Múzeum tervezésével. Kós elmondása alapján Schulek megígérte neki, hogy legalább minden második évben megbízáshoz segíti őt.

Közvetlenül az egyetem után – éppen a Schulek Frigyesseel váltott beszélgetést követően – Pogány Móric ajánlott munkát Kós Károlynak. A néhány hónapos munkából évekig tartó barátság lett. Pogány-nak a házasságkötéséhez szükséges társadalmi és szakmai elismerése múlt azon, hogy megnyerje a Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSZ) által meghirdetett Aranyérmet, és ezáltal a MÉSZ-tagságot. Az érmet Kós Károllyal együtt meg is nyerte, így MÉSZ-tagságot kapott és megnősülhetett. Maróti Géza dupla fizetést ajánlott Kós Károlynak, ha elmegy hozzá dolgozni. Építészeti megbízásainál szükség volt Kósra (pl. a velencei Magyar Pavilon, illetve a mexikói

A Varjúvárnál, 1912 körül

Nemzeti Színház üvegkupolája esetében), ugyanakkor Kós nála fejlesztette szabadkézi rajztudását. Maróti jó kapcsolatokkal rendelkezett, különösen a finnekkel, évekkel később például a finn Saarinen meghívására tanított az USA-beli Cranbrooke-ban. Kóst még 1917–1918-as törökországi tartózkodásának idején is felkereste.

Malmos Andor bérvillája,
Budapest, 1928

Kós Károly kapcsolatteremtő készsége részben szükségszerűségből fakadt, hiszen a nagyvárosba idegenként érkezett, a családján kívül nem volt itt senkije. Dr. Bartóky Józseffel, a Földművelésügyi Minisztérium államtitkárával, aki a zebegényi templom építkezésének felügyeletét látta el, a katolikus templom építésénél barátkozott össze. A munkálatokban résztvevők között ők ketten (a tervező és az

ellenőr) voltak reformátusok. Bartóky a későbbiekben is támogatta Kós Károlyt: az első világháború idején a Görgényi-havasokban terveztetett vele József főherceg számára vadász-kastélyt.

Az óbudai parókia tervezése a baráti, kollegiális ragaszkodás eredménye: Zrumeckzy Dezső a munkát Kóssal együtt szerette volna elvégezni. Az óbudai református egyház kurátora Neuschloss Kornél volt, akire igen jó hatást gyakorolhattak, mivel később építőbizottsági tagként őket ajánlotta a Fővárosi Állat- és Növénykert tervezésére. A rájuk bízott állatkerti feladatot szorgalommal és tehetséggel végezték, bár nem volt egyértelmű, hogy munkájuk sikeres lesz-e. Kós írja is, hogy eleinte nem teljesen bíztak bennük. A feladat nehéz volt, és a beruházás is nehézkesen haladt. Ennek ellenére sikerrel jártak, és 1912-ben nagy elismeréssel nyitották meg az Állatkertet. A sikerhez tartozik, hogy a jutalomként felkínált fővárosi főmérnöki állás helyett a főváros felajánlotta a városmajori (Kós–Györgyi), illetve az Áldás utcai (Zrumeckzy) iskolák megtervezését. Kós emlékirataiban említi a fővárostól kapott ígéretet, mely szerint legalább kétfévente kapna megbízást. Ilyen lehetett a Hűvösvölgyi Kertészeti Szakiskola tervezése, mely a háború miatt nem épült meg. Az iskola távlati képét, akvarell-

Lakóház belső (Ebédlő-hall), akvarell
Kós szüleinek lakóházához

Óbuda, református parókia

**Sepsiszentgyörgy,
Székely Nemzeti Múzeum**

jét egykor a Városházán őrizték, mára nyoma veszett. A sor folytatható többek között a marosvásárhelyi (közüzemek), a sepsiszentgyörgyi (múzeum, kórház) és a kolozsvári (református templom), valamint a wekerletelepi munkákkal, ezeket követően azonban Kós munkássága megszakad, közbeszólt a nagy háború.

A fiatal, tehetséges, szorgalmas építész karrierje kezdetén nem volt egyedül. Mellette voltak a legközelebbi egyetemi barátai és kollégái – elsősorban

Györgyi Dénes, Zrumeckzy Dezső és eleinte Jánszky Béla is. Az építési feladatokban elsősorban Györgyihez és Zrumeckzyhez fűződő kapcsolata volt jelentős. Fontos tényező volt Györgyi Dénes családja is, különösen édesapja, Györgyi Kálmán, a Magyar Iparművészet című folyóirat szerkesztője. A Györgyi (Giergl) család igen tevékeny és elismert volt a képzőművészet, az iparművészet és az építészet területén. Míg Kós Károly és Zrumeckzy Dezső nagyon hasonló habitusú lehetett a munka terén (sokszor egymás munkáját folytatva helyet cseréltek a rajzasztalnál), addig Györgyi Dénessel, aki betegség miatt egy évvel később végzett, más volt a kapcsolatuk. Kós Károly egyik írásából kiderül, hogy Györgyi Dénesnél húszan dolgoztak az irodában, és nagyon sok megbízásuk volt. Kós Károly leendő feleségének írt beszámolója alapján 1909-1910-ben számtalan munka futott egyszerre, és emellett pályáztak a római magyar kiállítási pavilon megbízására is (a Torinóra kiírt pályázaton Györgyi Dénes Tőry Emillel és Pogány Móriccral megnyerte az I. díjat). Ugyanebben az időszakban a kecskeméti polgármester számára közösen megfogalmazták a létesítendő

művésztelep tervezetét. Györgyi Dénes rengeteg megrendelést kapott, tervezőirodája sikeres volt, azt a későbbiekben, a két világháború között is fenntartotta. Ezzel szemben Kós saját magáról azt írta, hogy nem alkalmazott rajzolókat, csak egyedül, vagy a társaival együtt dolgozott, azaz pontosan úgy, ahogy az egyetemi műtermek közös munkahangulatában a tervezést megszokta.

A fenti különbség – nevezetesen, hogy leginkább egyedül dolgozott, vagy csak néhány megszokott emberrel, korábbi egyetemi társaival – szakmai életének egyik meghatározó tényezője lett. Világosan átlátta a feladatokban rejlő problémákat, és tisztán, érthetően, magas szinten tudta megfogalmazni, artikulálni a megoldásokat. Olyan lényegre-látó személyiség volt, aki tehetségével, a döntő kérdésekben empátiájával tudta elnyerni a megbízó bizalmát, amelyet szorgalmával általában meg is tudott tartani. Jó példa erre a Székely Nemzeti Múzeum tervezésére szóló felkérés, vagy a Wekerletelep központi te-

**Az Anthony Gall tervei alapján
megépült Szent Kristóf-kápolna
a Gyilkos-tónál (Kós 1933-ban készített
kivitelezetlen terve elveszett)**

A gyilkos-tói kápolna belseje

rének a tervpályázata, ahol egy 1:500-as tervvel, egy táblával és krétával meggyőző előadása alapján a helyszínen nyerte el a bizalmat és a munkát.

A megbízások elején gyakran készített festőien megrajzolt távlati képet, majd ahhoz társulva pontosan megszerkesztette az alaprajzokat és metszeteket, valamint köbméter alapú, jóslatszerűen pontosan beváló költségszámításokat készített. Ahogy a munkák időben előrehaladtak, sok esetben kiderült, hogy kevés az egy ember a feladathoz. Nagyon nehéz lehetett neki az akkori Monarchia területén az egymástól (és a családjától) több száz kilométerre eső munkákat egyedül teljesíteni és ellátni. Szüksége volt társakra, akikre – amikor azt már biztosítottan látta – több esetben ráhagyta a munka befejezését, így például Györgyi Dénesre a Városmajori iskola, Zrumeczky Dezsőre az Állatkert vagy Tornallyai Zoltánra a Wekerletelep munkálatainak vezetését.

A megbízásokhoz Kós elsősorban a korábbi munkáiban elért eredményeivel – mondhatjuk hírnevével – és emberi kapcsolataival, másodsorban egy kis szerencsével, meggyőző terveivel és érvelésével jutott hozzá. De emellett szükség volt az ambíciójára is. Kós hitt az építészetben, építészeti programjában és annak társadalmi vonatkozásaiban, művészeti és társadalmi programjai megvalósításán teljes erővel dolgozott. Miközben 1909-ben rengeteg munkával látták el, és Idának arról panaszkodott, hogy még nyaralni sincs ideje, a létesítendő művésztelep alapító tagjaként tervezetet fogalmazott meg Kada Elek kecskeméti polgármesternek. Ebben felsorolja a művészet és a művészek feladatát az átalakuló társadalomban, áttekinti a meglévő magyarországi és külföldi művészkolóniák szerepét, elemzi azok sikerét a nemzetközi irányzatok tükrében. Tisztán és logikusan érvel a művésztelep létesítése mellett, az országos és helyi identitás kialakításának szükségességéért, valamint bemutatja saját szakmai hitvallását. Nagyon fontos tudnunk, hogy ezek a fiatalemberek nem voltak kezdők. Megértették a kor szellemét, a nemzetközi példák figyelembevételével haladó társadalmi–művészeti–kulturális összetettségben

látták szerepüket, az angol Arts and Crafts mozgalommal, de elsősorban a Kós által Saarinenékként említett finn modellel összhangban.

Ebben az összefüggésben érthető, hogy miért tartották Kós Károlyt olyan fontosnak egyes minisztériumokban és a fővárosnál, ahol a beruházások, illetve az elképzelések nagy része összefüggött a társadalom modernizációjával és az új intézmények rendszerének kialakításával. Az Állatkert és a Székely Nemzeti Múzeum, de akár a Városmajori iskola és a Wekerletelep is oktatási, illetve lakáspolitikai szemszögből nemcsak építészeti tervként, hanem kialakítandó intézményi modellként is értelmezhető. Ebben a tekintetben kiemelendő az a tény, hogy ezek az intézmények még ma is eredeti funkciójukat betöltve működnek. A társadalmi intézményrendszerek megfogalmazása és értelmezése, majd gyakorlatiasan alulról szerveződő megvalósítása Kós későbbi életében kiemelkedően fontos tényezővé vált.

Zebegény, római katolikus templom

A minisztériumok és a főváros mellett néhány fejlődő város szintén Kós Károlyt, illetve társait kereste meg. Elsősorban Marosvásárhelyről, Kecskemétről, Sepsiszentgyörgyről és Kolozsvárról van szó. Habár Kecskeméten nem volt folytatása Kós Károly és Györgyi közreműködésének, szakmai vonalon Jánszky Béla és Szivessy Tibor, illetve Mende Valér továbbvitte szellemiségüket. Kós Kolozsváron házat tervezett a városi jegyzőnek és az alpolgármesternek. Marosvásárhelyen személyesen tárgyalt a polgármesterrel, és megbízást kapott a közüzemi épületek megtervezésére, majd azzal egy időben a városban letelepedett Torockai Wiganddal együtt dolgozott, és tervezett házakat.

Bármennyire is nyitott, kíváncsi és érdeklődő volt Kós, művészeti és emberi hitvallása alapján a gyökerekhez, a középkorhoz és a néphez való fordulás volt számára a döntő. Kósnak ez Erdélyt jelentette, az otthonát. Személyes értelemben Kalotaszeg az a vidék, amit gimnazistaként felfedezett, amelyhez érzelmileg kötődött, de tanulmányútjai, barangolásai, későbbi megbízásai során ennek határát egész Erdélyre kiterjesztette, különösen a Székelyföldre, és bizonyos értelemben a tágabb hazára, Magyarországra és fővárosára, Budapestre, ahol saját bevallása szerint mindig is kicsit idegenként érezte magát.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy végül Erdélyben maradt. Pátriájához való ragaszkodása és kötődése a kalotaszegi lelkész leányával, Balázs Idával kötött házasságában is megnyilvánul. Tetten érhető azonban a Sztánán családi házzá előléptetett vikendházban, a körülette lévő földekhez és a kalotaszegi tájhoz, népéhez való kötődésében is. Amikor 1909-ben a már sikeres fiatal építész romantikus hangulatban, érzelmi hitvallással és verssel megfogalmazta a Varjúvár első vázlatait, majd úgy döntött, hogy megveszi azt a kis telket a gyorsvasút mellett, a meredek hegyoldalon, valószínűleg nem gondolta, hogy döntése mennyire meghatározza a saját és családja, részben az erdélyi magyarság későbbi életét. Ragaszkodása és erős akarata rávezette őt arra az útra, saját szavai szerint sorsára, amelyen a huszadik század megpróbáltatásai között szolgált.

CSERNYUS LŐRINC

építész

KÓS KÁROLY ÉPÍTŐMŰVÉSZETÉNEK HATÁSA KORUNKBAN

„Mérnök vagyok, és megtanultam, hogy minden építmény csak akkor szilárd, ha a szerkezete jó, az anyagok megfelelőek, a munka becsületes.”
(Kós Károly: *Levél Reményik Sándornak*, 1925)

A KOR...

Kós Károly nemcsak a magyar építészettörténet és az irodalom jelentős képviselője, hanem egy sajátos világszemlélet kialakítója is. Mindvégig a következetesség és az egységteremtő gondolkodás szabályozta az Erdélyen kívül is nagyra tartott, közéleti szerepeket is felvállaló, alkotó embert.

A népi megújulás igazi szellemét a legkövetkezetesebben a fiatalok csoportja mutatta fel. Az 1883–1885 körül született műegyetemi hallgatók építészgenerációjának jelentkezése ez, a századelő zenei és irodalmi népművészet felé fordulásával egy időben. Kós Károly köré szerveződik a csoport: Jánszky Béla, Zrumeckzy Dezső, Kozma Lajos, Györgyi Dénes, Mende Valér, Tátray Lajos, valamint – közvetve ugyan, Mende Valér révén – Bábolnay József is. A munkáikból kiállításokat szervező, és népi építészeti felméréseket végző hallgatók teremtték meg erkölcsi és esztétikai ideáljukat a népművészet folytatásának igényével, a korabeli európai, angol és finn építészetre és az angol iparművészeti mozgalom eredményeire is figyelve, általuk is ihletve. Kós, Jánszky, Zrumeckzy, Györgyi 1910 körüli épületei (Kós K. – Jánszky B.: Zebegényi templom, 1908–1909; Kós K. – Zrumeckzy

Kós Károly portréja

D.: Fővárosi Állatkert, Szarvasház, Madárház, 1909–1912; Zrumeckzy D.: Áldás utcai elemi iskola, 1911–1912) e korszak érett remekművei. Üde, különös frissességű ága ez építészeti kultúránknak, amit a II. világháború jórészt elsorvasztott. A nagyváros problémáiból való kiütkezés eredményeként az angol kertvárosok mintájára, kissé megkésve, megépült a Wekerletelep is (1912–1913), központjának kialakításában Kós Károly részvételével. A világháború idején épített barakktelepek – így a Mária Valéria-telep – már katonai kórházként, sebesülteknek, rokkantaknak épültek, hogy később menekültek és más elnyomorodó rétegek szegényes menedékévé váljanak.

A századforduló Budapestje fénykorában dermedt megkövült múlttá – már a háború és az azt követő forradalmak és nyomor idején. A fiatalok közül Zrumeckzy elesett, Kós Károly pedig lelkiismeretére hallgatva Erdélyt, az impérium és országváltás megpróbáltatásait választotta. Jól tudta: az építész, a kultúra művelője nem tántorodhat meg a sikervágytól, népe sorsában kell osztoznia. A képzőművészet többféle lehetősége is betöltötte korai életét. Az iskoláinak befejezésére következő budapesti években maga is azt hitte, hogy mindenekelőtt építész. Igaz, ez a hivatás sem hagyta el soha, hiszen *később* is, Erdélyben szebbnél szebb kúriákat tervezett, keresve és gyakran meg-

találva az erdélyi hagyományokkal teljes stíluslehetőségeket. Trianon után azonban egyértelművé vált számára, hogy otthona-hazája Erdély. Ettől kezdve mindhaláláig ott élt, ott tervezett, ott tevékenykedett.

AZ ÉPÍTÉSZET...

Kós Károly életéről és munkásságáról rengeteg tanulmány, írás készült, amelyek példaként állítják eléink egy ember egész életét, tevékenységét. Aminek csak egy része az építészet. Kós Károly építésze korának egyik legelőremutatóbb munkássága volt. Mind alaprajzilag, térszervezésileg, mind szerkezetileg nyugodtan nevezhetjük modernnek. A tér-képzés, tér-látás valóban a térbeni mozgást eredményezi a házainál. És a *tér* szögyökhöz nyugodtan párosíthatjuk az időt is. Mert aki lát a térben, az érzékeli az időt is. Azaz az építészetben a térlátás és az időtlenség rokon értelmű fogalmak. Ebből kiindulva Kós Károly építésze, homlokzatképzése és anyaghasználata egyszerre volt időtálló és jövőbemutató. Itt kell szólni kivételes rajztudásáról is. A meg nem húzott vonalai ugyanúgy a rajzai része, mint a látható valóság. A hiányzó vápák, élek, gerincek a térbeliséget erősítik. Sajnos a hivatalos építészettörténeti kutatások csak az építészetével foglalkoznak. Nem kezelik egységesen a vizsgálandó épületet. Hiányzik az életszerűség. Ezáltal a szakágakról sem tudunk semmit. Milyen volt a gépészet, az elektromosság, hogy világítottak stb., noha Kós Károly házai ebből a szempontból is újszerűek és előremutatók voltak.

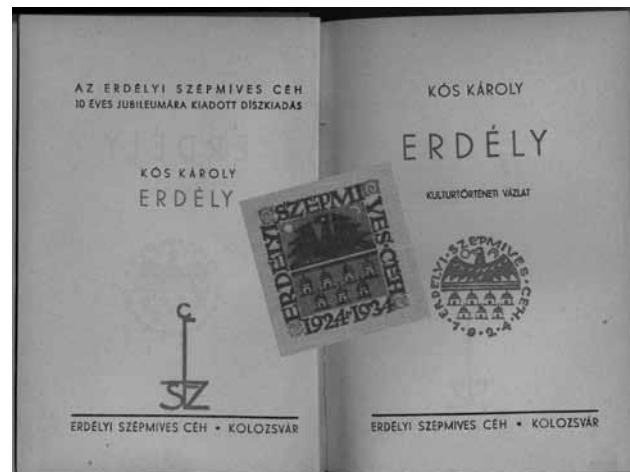
Korai alkotásai és napjaink között több mint száz év telt el. Halálától is cca. ötven év választ el. A nem egyforma sebességgel múló idő ezt a távolságot még meg is növelheti. Mennyi minden történt 100 év alatt? Mennyi minden történhetett volna? Az építéstechnológiát, és az épület-szerkezetant, mint tudományágat nézve, a mai követelményeket, előírásokat összevethetem-e vajon a Kós Károly korabeli előírásokkal? A válasz: nem. Nem úgy, ahogy gondoljuk. A mai előírások szerint építési engedélyt sem kaphatnának a tervei, pl. a Városmajor

Anthony Gall:
Gyilkos-tavi kápolna – vázlatterv

úti általános iskola. Azért említem ezt az épületet, mert ott töltöttem diákéveimet. Összevetve sok más később tervezett és épült oktatási intézménnyel, számomra a legalapvetőbb különbség, hogy ez az épület él. Emlékszem idős tanárainkra, akik már a II. világháború előtt is itt tanítottak. Többször felidéztek az iskola újjáépítését. Ahogy gyűjtötték, pucolták, tisztították a téglákat, köveket. Meséltek az elpusztult burkolatokról, az épületben lévő képzőművészeti alkotásokról. Ez volt a második otthonuk. Ez a szeretet erős és kézzelfogható volt. Mint téglák közt a habarcs. Összekötött fiatalokat és öregeket. Az anyagnak ilyen magas szintű szintézise, nem tanulható és egyszerűen nem is utánozható. Szerettem ide járni. Ez is a Kós Károly-i építészet. Természetesen lehet az alaprajzi és homlokzati kialakításokat gondolatiság nélkül utánozni – ez a legegyszerűbb és leggyorsabb megoldás. Napjainkban ez az általánosan elterjedt építészeti jelenség az uralkodó. Sajnos az esetek többségében a minimálisan elvárható rajztudás, és az általános műveltség nagyfokú hiánya jellemzi az ily módon tervező kollégákat. Ezzel szemben vannak olyan építészek is, akik mintha közvetlen tanítványai lennének Kós Károlynak. Szinte tapintható a kapcsolat közöttük. Itt gondoljunk elsősorban Heil Tibor és Czégány Sándor házaira. Az Erdélyben alkotó építészekről nem is szólva: Bogos Ernő, Müller Csaba, Esztáry Győző és Tóthfalusi Gábor munkássága példaként állhat előttünk. Rögtön el kell utasítani azonban a különféle, de azonnal felmerülő vádak összességét. Nem epigonokról van szó. Szó szerint követték a kósi utat.

úti általános iskola. Azért említem ezt az épületet, mert ott töltöttem diákéveimet. Összevetve sok más később tervezett és épült oktatási intézménnyel, számomra a legalapvetőbb különbség, hogy ez az épület él. Emlékszem idős tanárainkra, akik már a II. világháború előtt is itt tanítottak. Többször felidéztek az iskola újjáépítését. Ahogy gyűjtötték, pucolták, tisztították a téglákat, köveket. Meséltek az elpusztult burkolatokról, az épületben lévő képzőművészeti alkotásokról. Ez volt a második otthonuk. Ez a szere-

Erdélyi Szépművészeti Céh

Elmentek tanulni, vándorolni. Mesterek mellett – Makovecz, Dévényi, Bodonyi, Sáros, hogy csak néhányat említsek – dolgoztak, tanultak. Majd hazatértek. Vándorokból Mesterek lettek. Ahogy Kós Károly és fiatal követői beépítették és használták a népi és vernakuláris gyökereket az akkori kor akadémikus műépítészetébe, és evvel megerősítették és európaivá tették a születő félben lévő nemzeti építészetünket, úgy tesznek a fent említett építészek is. Ők is a kósi utat választották maguknak. Építészetük a 21.

Heil Tibor: családi ház, Budapest

századi Erdély kulturális alappillérei. A mai fordított világunkban a stabilitást jelentik. Kitartásukkal és sajátos erdélyi gondolkodásukkal megbíróknak és általában legyőzik a nyugatról keletre haladó bürokráciát. Építészetükre nem a végletekig kidolgozott, úgynevezett letisztult, katalógus, szabvány-csomópont halmaz a jellemző, hanem sokkal inkább az az erő, amely sejteti, sugallja, hogy harminc-ötven év múlva is „élő-ház” lesz. Az autonóm háznak ez is egy definíciója. Itt jegyzem meg, hogy nemrég Kolozsvárott nyílt a Héttorony Fesztivál keretén belül egy nagyszerű építész kiállítás „Vándorból Mester” címmel.

AZ ÉLETÚT...

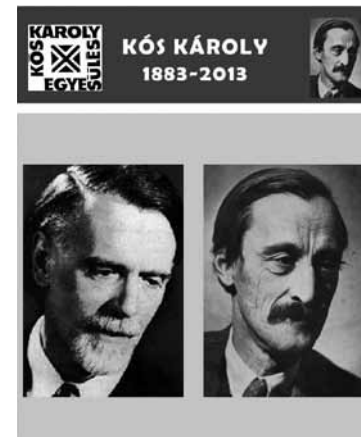
Bármennyire is nyitott, kíváncsi és érdeklődő volt Kós, művészeti és emberi hitvallása alapján a gyökerekhez, a középkorhoz és a néphez való fordulás volt számára a döntő. Kósnak ez Erdélyt jelentette, az otthonát. Kós Károly napra pontosan egy évvel született Kodály Zoltán után (1883. december 16.), és mintha egy szellemi sugáron érkeztek volna: ahogy Kodály a népzeneire alapozott, és a zene emberformáló, szépre nevelő hatásáról tanított, Kós az építészetben követte a bartóki-kodályi „csak tiszta forrásból” jelszót. Kós kettőjük együttes öröksége vagy szellemisége szerint élt. Hiszen zseniálisakat alkotott, mint Bartók és otthon maradt és tanított, mint Kodály. És járta az országot és gyűjtött, mint mindkettő. Kós Károly nemcsak az erdélyi építészeti hagyományt ismerte meg behatóan, de a Kárpát-medence építészeti örökségének és a korabeli épített környezetnek is kiváló szakértője volt, olyannyira, hogy nemcsak a formavilágot, hanem a házépítés mesterfogásait is megtanulta, erről tanúskodik meg számlálatlanul sok rajza, amelyet kora ifjúkorától kezdődően nagy aprólékos-sággal elkészített. A rajzai ugyanúgy közkinccsé váltak, mint Bartók és Kodály népzenei gyűjtései. Érdekes belegondolni abba a helyzetbe, hogy mi lehetett volna, ha találkoznak és együtt járják a falvakat. Zene és építészet. A megfagyott muzsika. A középkori művészetre

épülő erdélyi hagyományt megőrizve tervezett a modern igényeknek megfelelő épületeket. Hangsúlyozta, hogy az épület nem csupán forma, hanem mindenekelőtt az emberről szól, és szépséget, harmóniát adva az emberhez méltó életet kell segítenie. Nem alkalmazkodott az akkori Magyarországon uralkodó, a főváros mai képét meghatározó historizáló-eklektikus stílushoz. A századvégen kibontakozó szecesszió közelebb állt hozzá. Nem értett egyet az önkifejezésbe beleszerelmesedett modern művészettel, tagadta – mint írja – a „*l'art pour l'art dogmájának nagyképp hazugságát*”.

Egy teljesen más aspektusból nézve is hagyott maga után követni való példát. Nevezhetjük ezt a jelenséget „örfáknak” vagy az épített és teremtett környezet pásztorainak. Amikor Erdély, és szűkebb pátriájának, Kalotaszegnek az élete megváltozott, hazatért, letelepedett Sztánán és új életet kezdett: „...hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz reám, mint Budapesten”.

Építészeti megbízást keveset kapott, tehetségéhez mérten pedig szinte semmit. Egy örök ezermesterként azonban új és új területekre lépett, ahol teremteni volt képes, ahol közössége számára hasznossá tehetette magát. A romániai szellemi élet „kovászaként” tisztelték: közéleti szerepet vállalt, könyveket írt (többek között a Kalotaszegen a 17. században játszó *Varjú nemzetséget*, illetve az István királyról szóló *Országépítő* című regényeket).

Ez az életfelfogás hatalmas belső erőről tanúskodik és néha az egyszerű ember számára szinte követhetetlen és érthetetlen. Jelenleg nálunk is léteznek ilyen emberek: U. Nagy Gábor az Őrségben, Vass

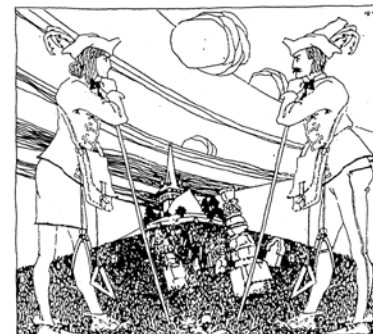

Kodály és Kós

László és Farkas Miklós Szatmárban. Talán belső indíttatásból választják ezt az utat. Építészetükre nem a kósi stílusjegyek a jellemzők. Sőt kifejezetten eltérő stílusban alkotnak, és egymáshoz mért építészetük sem egységes színvonalú. De tanítanak és oktatnak. A teremtett és épített környezetet hozzáértéssel ápolják és gondozzák. Gondoljunk az Őrségben és a Vendvidéken megjelenő új-régi építészetre, vagy Vass László tarpai galériájára, Farkas Miklós és Vass László 2001-es önzetlen árvízi tevékenységére, Farkas Miklós Szamossal való kapcsolatára. U. Nagy Gábor munkáira már inkább az univerzalimus a jellemző. A kifejezés természetesen nem keverendő össze a globalizmussal. A sort hosszan lehetne folytatni. Ők egy szűkebb környezet, térség építészeti és szellemi gazdái, mint ahogy Kós Károly tette ugyanezt. Építészeti tevékenységük nem négyzet- és léghölméterekben mérhető, hanem, a minőségben, az egészséges léptékben. *„Lehetnek az életnek válságos pillanatai, amikor maga a megmaradás múlik a gyorsaságon, de nem lehet a rohanás a lét állandó velejárója. Egyenletes ritmusra van szükség az élet minden területén”* – vallotta Kós Károly.

...ÉS AZ OKTATÁS

Imhoteptől napjainkig az építészet és az építés, vagy az építés drámája, ahogy Makovecz mondja, mindig is a beavatottak része volt. Az épített környezetnek a Teremtő képére való formálása mindig is az Alkotó feladata volt. Akaratát alapvetően belső szabadsága határozta meg. Viszont a Tanítványnak Mester kell. A Mestertől tanulni kell. Mindezt, amit lehet, el kell sajátítani Tőle. Úgy lesz belőle is Mester egy hosszú út végén. Vagy nem lesz. Majd neki is tanítványokkal kell magát körülvenni. Otto Wagner, Frank Lloyd Wright, Kós Károly, Makovecz Imre. Építész mesterek. Mindegyiknek saját építészeti iskolája volt. Ebből talán nem véletlenül a Kós Károly Egyesülés Ván-

Vándoriskola logó – Kós Károly grafikájának felhasználásával

doriskoláját emelem ki. A vándorévek, vándoriskola a Kós Károly-i szellemiség jegyében született. Ahogy már említettem, elmenni, vándorolni, tanulni és hazatérni. Majd tanítani, és ez idő alatt, minél jobb építésszé válni. A középkorban egész Európát be lehetett járni. Erre ma is meg van a lehetőség. Sajnos egyre kevesebben térnek haza. A vándoriskola a hazatérésre neveli vándorait. A vándordiplomát nagyon komoly hat félév előzi meg. A vándoriskolai képzés keretében egyre nagyobb hangsúlyt fektetünk a települési főépítészségre, mint intézményre. A főépítészség a településfejlesztés egyik nélkülözhetetlen elemének számít. Egy falu életét jövőjét nem lehet csak „településrendezési eszközökkel” és jogszabályokkal rendezni. A főépítész az épített környezet gyógyítója, orvosa. Ugyanolyan szükség van rá, mint a polgármesterre, papra, tanítóra, állatorvosra, orvosra. A főépítészgyakornoki rendszer a Vándoriskolán belül próbálja megvalósítani Kós és Makovecz örökségét. Kós Károly hitte, hogy éppen a nehéz időkben kell szilárdan őrizni a kulturális örökséget, és a megpróbáltatások közepette a szellemi javakba lehet egyedül kapaszkodni. Írásai-ban felhívta a figyelmet arra, hogy ha viharossá is válnak a külső körülmények, nem a passzivitás, hanem csak a munka lehet a megoldás. A Kárpát-medencében a 21. század elején ez is építészeti kihívás.

Kilencvennégy évet élt a magyar szellem ezermestereként az oly változó életű, oly sokarculatú, oly nehéz sorsú Erdélyben. Meg lehetne állapítani előkelő helyét művészettörténetünkben is, a romániai magyarság közéletében is. A magyarok arcképcsarnokában egyetemes rangjáról kell beszélni. Ez a rang pedig értékteremtő halhatatlanjaink közt jelöli ki a helyét.

„...mit csináltam és mit csinálok: rázom az alvókat a hazug álomból a rideg valóságra, a hazugokat leplezem az igazság szavával, a resteket munkára akarom kényszeríteni, az üresfejűeket nevetségessé tenni segítem, a gonoszokat meg akarom büntetni, a fősvényeket szegényíteni, a hatmaskodókat megalázní. [...] Az erdélyi magyar sors irányítása is csak építmény.” (Levél Reményik Sándornak, 1925.)

A Városmajori úti iskola lépcsőkorlátjának részlete

ZSIGMOND LÁSZLÓ

építész, a Kós Károly Egyesülés igazgatója

A KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS TEVÉKENYSÉGE

A társaságot 1989-ben alapította hét kisszövetkezet. Az alapítók egybehangozva, vita nélkül választották Kós Károly nevét, természetes módon vállalva a név által hordozott szellemiséget és örökséget. A három alapító mester, Kampis Miklós, Makovecz Imre és Kálmán István vezetésével így jött létre a Kós Károly Oktatási, Kutatási és Vállalkozási Egyesülés.

Az elmúlt majdnem 25 év történetét elmondani lehetetlen volna, sem magam, sem a keretek nem alkalmasak erre, mégis a legfontosabb dolgokról a jeles évforduló, Kós Károly születésének 130. esztendeje, tiszteletére számot kell adni.

Az alapításkor megfogalmazott célok közül erőnk és képességeink szerint sokat megvalósítottunk, jó néhányat pedig elmulasztottunk. A legnehezebb kísérlet, hogy szellemi, jogi és gazdasági területen egyensúlyt teremtve tudjunk működni, a hármas tagozódás eszméjét megvalósítva, nem jött létre. De az egyes területeken életre hívott tevékenységek a szellemi indítást megfogalmazó, megformáló és működő intézmények lettek.

A magyar organikus építészet gyakorlatát, megismertetését és oktatását a Vándoriskola intézménye biztosítja. A kezdetektől fogva minden év szeptemberében pályázattal jelentkeznek a fiatal, végzett építészek a felvételi meghallgatásra. Évente 4-8 fiatal kezdi meg a munkát az egyesülés építész mesterei mellett. Három éven, hat féléven át különböző irodákban vesznek részt a munkában, közben önképző tanulmányokat folytatnak és pályázatokon vesznek részt. A vándoriskolát befejezve,

a mesterek vándorlevelével a kezükben egy megépült épületet mutatnak be (a választott mester irányításával) a társaság előtt, melyet megvédve oklevelet kapnak. Az eltelt idő alatt több mint 60 építész vehetett át oklevelet, s közülük már jó páran maguk is mesterekké váltak.

Az Országépítő folyóirat évi négy megjelenő számmal 1990-től kezdve működik. Építészet, környezet, társadalom; a folyóirat címében található területek az építészeti munkálkodás mellett a közösségeket érintő kérdések, gondolatok, kísérletek bemutatását jelentik. A szerkesztőség által példaértékűnek tartott történetek is bemutatásra kerülnek, így a folyóirat a szemléleti módot, gondolkodást is képviseli a művészeti terület elméleti síkján túl, a közösségek számára hasznosítható módon. A folyóirat főszerkesztője Gerle János két évtizeden keresztül biztos tudással választotta ki azokat az írásokat, épületeket, melyek magas minőséget képviseltek a saját területükön. A megújult folyóirat Makovecz Imre és Gerle János halálát követően egy széles körű szerkesztőbizottsággal, egyetértéssel alapuló döntések módszerével folytatta a munkát, megítélésünk szerint sikerrel.

A Kós Károly Egyesülés tevékenységét szabad elhatározások alapján, a közösség döntései szerint, a magunk alkotta és az előírt jogi keretek között végzi. Költségvetésének alapja a tagok hozzájárulása. Külső forrásokat csak a konkrét feladatok megvalósítása során, pályázati pénzek elnyerésével tud bevonni. Minden tisztelet megilleti tehát az egyesülés tagszervezeteit és tagjait, akik 25 éve anyagi támogatással és saját munkájukkal vesznek részt az országépítésben. Az egyesülés által megfogalmazott célok nagy részben a Kós Károly Alapítvány keretei között valósulnak meg. Az Alapítvány a pályázati lehetőségek szempontjából sokkal nagyobb területet fog át. Az egyesülés tagjainak anyagi vállalása az elmúlt 25 évben évi 20 millió forintos költségvetéssel félmilliárd forint. Mindezek mellett pénzben kifejezhetetlen az a tevékenység és érték, melyet a tagok nap mint nap végeznek. Mindaz a munka, amely akár a főépítési szerepvállalás során a közösségek számára megnyilatkozik, vagy kiállítások, előadások és cikkek formájában kerül a közönség elé, főiskolákon, egyetemeken

előadások és konzultációk formájában jelenik meg, egyszerre hordozzák az egyesülés szellemiségét is. Az egyéni meglátások és tehetségek fényét hordozzák, mégis az egyesülést is képviselik. Makovecz Imrét idézve: „a Kós Károly Egyesülés szellemi nagyhatalom”.

Itt kell megemlíteni a 2001-es tiszai árvíz utáni beregi újjáépítést. A KKE, a szabolcsi kamara, a Mányi Stúdió és mások is azonnal felajánlották segítségüket. Az újjáépítés számára készített tervek közül hatot az egyesülés építészei készítettek, de részt vettünk a teljes folyamatban. Gulács és Tákos településeken az újjáépítést szervező, gazdaként közben tartó főépítésként láttunk el feladatot a Vándoriskola bevonásával. Több száz épület épült meg fél év alatt a közreműködésünkkel. Nyugodt szívvel mondhatjuk, a lakók melegezésére.

Hasonló segítséget nyújtottunk a 2010-es borsodi árvíz után. Az újjáépítést előkészítendő 200 összedőlt épületet mértünk fel a helyszínen, és ezekre a konkrét telkekre készítettünk újjáépítési tervet.

Még erőteljesebb munkát és együttműködést igényelt a vörösiszap-katasztrófa utáni építés. Kolontáron és Devecseren településrészeket kellett fejleszteni fél év alatt. Minden tudásunkra és tapasztalatunkra szükség volt, hogy a szinte lehetetlen feladatot meg tudjuk oldani. Hat hónap alatt olyan településfejlesztés készült el az új házakkal együtt, amely békeidőben 10 év munka eredménye.

Időről-időre, évi 2-4 alkalommal az egyesülés konferenciát rendez. Induláskor a szabad szellemi élet időszerű gondolatainak, kutatásainak eredményeit bemutató, azokból inspirációt merítő, megvalósítandó cselekvéseket elhatározó összejöveleket szerveztünk. Később egyre több építészettel kapcsolatos tevékenység került elő és adta a konferencia témáját. Az önköltséggel szervezett, 50-80 résztvevővel lebonyolított események is meghatározóak a társaság tevékenységében. Az egyik konferencián fogalmazódott meg, közvetlenül a rendszerváltás utáni időszakban, az ország újjáépítésében való feladatok megfogalmazásánál a főépítési szerepvállalás kérdése. A településeken tájékozott, művelt, a folyamatokat áttekinteni képes, a közösséget szolgálni kívánó építészekre van szükség. Tanácsadó együttműködés

formájában, de gazdaként működő szemlélettel, épületek és fejlesztések megvalósításával példát mutató jelenlétre volt, és van ma is szükség. Az egyesülés építései közül sokan mondhatják el és mutathatják be példák sokaságát, hogy húsz év idő távlatában hogyan valósították meg ezt a megújító gondolkodást.

Az oktatási feladatok sem álltak távol az eredeti céloktól. Sok kezdeményezés, megvalósult történet kapcsolódik ide, mégis talán ezen a területen van a legtöbb mulasztás. A Szabad Oktatási Fórum, az Ita Wegman Alapítvány iniciálásával létrejött Szabad Főiskola, mind a maga módján sikeres, mégis folytatás nélküli történet lett. Ebben talán közrejátszott a társadalmi folyamatokban létrejövő egyre határozottabb állami befolyás, az akkreditálások, „tudományos” fokozatok bonyolított rendszere és az is, hogy kevesen lettek volna hajlandók eredeti hivatásukat feláldozni. Megmaradt a Vándoriskola mester–vándor munkával tanító rendje, bár ma is szükségesnek érezzük, hogy közösségfejlesztő, településfejlesztő és főépítési területen is kiművelt emberek legyenek. Mert jogászból, közgazdászból és már építészből is az akkreditált egyetemnek annyi „szakembert” képeznek, hogy alig győzzük a fiatalokat a munkanélküliségből kimenteni.

2011 után, Makovecz Imre eltávozásával, egy előre nem látható, elgondolhatatlanul gazdag, a nemzethez szóló életmű feldolgozásának a feladata áll előttünk. „Folytatni a teremtést”, ez volt a 2009-es Iparművészeti Múzeumban rendezett nagy kiállítás címe. „A maradékok felelőssége”, ahogy Kós Károlyt idézve Kolumbán Gábor az Erdélyi Országépítő Kós Károly Egyesülés elnöke szólította meg leveleiben a 2004-ben megalakult erdélyi társaság tagjait.

Ez tehát a feladat és a cselekedetek sokaságának példái, melyek a mi történetünket, múltunkat jelentik. Talán a legfontosabbakat kiemelve mutathattam be az egyesülés működését, céljait és eredményeit. Nehéz feladatomban Kós Károlyt hívom segítségül.

Így írt az Erdélyi Helikont támadó, a Katholikus Akadémiát pártoló, dr. Balázs András kanonok úr cikkére válaszul (Kós Károly 1883–1977, Bercsényi 28-30 kiadvány, 76. o.):

„Amit mi csinálunk, itt és ma, az nem felekezeti és nem egyház, de a vallás maga; amit építünk, az nem világnézet, nem pártpolitika, nem üzlet, de hit és kétségbeesett reménység; amit mi élünk, az nem mulatság, nem sport, de mártírium; amiben bízunk, az nem rombolás, nem tagadás, nem a halál, de a feltámadás; és amiért harcolunk, amiért a szívünk vérét, testünk egészségét, lelkünk nyugodalmát, agyunk idegszárait és minden sejtjét jószántunkból áldozzuk az nemzetünk, fajtánk életkérdése.”
(Sztána, 1929. április hó 20.)

CS. NAGY IBOLYA

irodalomtörténész, kritikus

VISZONYOK, VISZONYLATOK

Íróársak Kós Károly-portréi

Virtuális portréről beszélünk, természetesen, arról, amelyet írók, íróársak alkottak, mondhatnánk úgy is: Kós Károly impakt-faktorát vizsgáljuk, az idézettségét, a hivatkozási listáját: de persze, annál többet, a viszonyt, amely íróársaihoz fűzte, de azt, főképp, amely őket fűzte Kós Károlyhoz és az életművéhez. Nem irodalomtörténészek, kritikusok tanulmányrészletei, ítéletei idéztetnek ide, hanem szépírók gondolatai, igen gyakran tehát nem az esztétikai érvkészlet eszköztárát látjuk csatasorba állítva, hanem érzelmi érveléseket hallunk, sistergő szubjektivitású okfejtéseket is akár. S máris jelezhetjük: az irodalmi közélet mai viszonyaihoz mérten lenyűgözőnek tetszhet az az érdeklődés, szakmai kíváncsiság, figyelem, amellyel, a vizsgált térben és időben az írók egymás munkáit nézték, amellyel írói életutakat nyomon követtek. Kortársak: idősebbek és ifjú írópalánták, de a jelenkor írói-költői is szerepelnek ezen a listán, baráti és szakmai „halmazban” mondatok, ítéletek rajzolják egyre életszerűbbé a műfajok Erdeiben bolyongó építész, grafikus, író, irodalomszervező, szerkesztő, politikus képzeletbeli portréját, nem mindig kritikátlanul, de sohasem elenségesen. Aki 1883. december 16-án látta meg a világot Temesváron, erdélyi cipster család gyermekeként, tehát napra pontosan majdnem százharminc éve, s 1918 karácsonyán, a bezáródó határ előtt végleg eldöntötte, hogy magyarból kisebbségi magyarrá válik. S vállalta, Czine Mihály szavaival, az „építész világraszóló lehetőségei helyett a két világháború közötti kisebbségi sorsot”. Meg a második világháború utánit is. Minden méltóságával és méltánytalanságaival, cenzorai-

val, szellemi terrorjával, utazási korlátozottságaival, tájékozódási gátjaival, a magyar rádió meghallhatatlanná zavart, az éterbe száműzött hangjaival, elorozott vagy meghamisított információival, az építész, az író, az értelmiségi embert lefokozó, megalázó lehetetlenségeivel. Életének, életútjának, alkotói habitusának összefoglaló jellemzésére az „építő ember” a legtalálóbó kifejezés, írja Czine.

Ő, Kós Károly, az 1921-es, a bibliai Ézsaiás prófétát s Keresztelő Szent Jánost idéző *Kiáltó szó* című kisebbségi kiáltvány megfogalmazója; a magyar könyvkiadás-történet egyik legjelentősebb vállalkozása, az 1924-ben alakult Erdélyi Szépművéses Céh alapítója, egyben írója, szerkesztője, grafikusa, sztánai házával, a „tehermentes” Varjúvárral, az otthonával tehát, a kiadó nyomdai biztosítóka, a nyomdászamlák ingatlan-fedezete. S tovább: az első világháború után, a wilsoni eszmék hatására, az önrendelkezés hitében-vágyában Erdélyben, illetve Románia más területein is megalakult, megalakítani óhajtott három, reményteli, köztársaság: a bánsági (bánati), a székelyföldi, majd a kalotaszegi közül utóbbinak a szellemi atyja, zászlójának, pénznemének és bélyegének tervezője; az újjáélesztett *Kalotaszeg* című lap szerkesztője; a romániai magyar kisebbség első politikai pártja, az *Erdélyi Néppárt* alapítója (1921). Woodrow Theodor Wilson amerikai köztársasági elnök 1918-ban hirdette meg 14 békepontját, melyek többsége a népek önrendelkezési jogával foglalkozott, esztünkben így: „*Ausztria-Magyarország népei részére, amelyeknek helyét a nemzetek között oltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségeit*” (10. p.), és így: „*Minden népnek joga van megválasztani, milyen fennhatóság alatt akar élni.*”. Ráadásul Románia az 1918-as gyulafehérvári nemzetgyűlés proklamációjában óriási jogokat ígért a nemzeti kisebbségeknek. Nemcsak teljes politikai jogegyenlőséget, érdekvédelmet, szabad anyanyelv- és vallásgyakorlatot, teljes szólás- és lelkiismereti szabadságot stb., de saját törvénykezést, bírakat is. A remény tehát, hogy létezhet *önrendelkezési jog*, még reálisnak is tűnhetett fel. Egy ideig: a Kalotaszeg Köztársaság a wilsoni önrendelkezési teória kudarcra ítéltetett meg-

valósítási kísérlete, egyben a jelen autonómia törekvéseinek korai, mára nézvést nem igazán biztató előképe lett, lehetett csupán.

De Kalotaszeg Kós Károly életútjának szimbólumértékű tája is: nem csak, mert a múltjával, történelmével, a korabeli jelen és a kisebbségi jövő lehetőségeivel, kényszerűségeivel és kötelezettségeivel a Kós Károly is megálmodta transzszilván eszme egyik legfőbb, metaforisztikus földrajzi pontja. Azért is, mert a polihisztor alkotó, a teremtmény, az építő ember számára élet- és élményanyagával mindenkor témát kínáló terep.

KALOTASZEG-ÉLMÉNY

És azért, mert annak az otthon-élménynek, annak a létszemléletnek, világlátásnak a szimbóluma, amelyet például Illyés Gyula vesz észre és fogalmaz meg, kiváló érzékenységgel, a *Kalotaszeg* című könyvről írott, *Nyugat*-beli kritikájában (1932. 18.). Ide kapcsolható, hogy ez az értelmező érzékenység pár évvel később (1936-ban) majd egy francia könyv, az olasz származású, francia Giono *Zeng a világ* című, a provence-i paraszti világot bemutató, szociográfiai hitelű, de a művészi átformáltság esztétikai régiójába emelt regényének elemzésében (együttal fordításában) mutatja meg igazi mélységeit. Az előszóban, s naplójegyzetekben (1939) is írja Illyés: „Hogy egy népnek milyen a lelki világa, a lelki képe, annak kialakításához nyomósan hozzájárul, hogy milyen tükröt tartanak elébe. Ez a tükrötartás világszerte a szellem embereire – különösen a tollnak s az eszmecsere egyéb eszközeinek forgatóira – hárul”; s úgy látja, írja, hogy Giono könyveinek alakjai nem „elemi társadalmi kívánságok előtt” toporognak, hanem ezeken már túl, „az előtt állnak, ami a léleknek kell”. Giono tükre ezt a lelki képet mutatja. Az ő regényalakjai nem a betevőért küzdenek, írásaiban nem földet követel az ember – inkább „a föld embert”: értelmezi Illyés. Abban a művilágban „az égi erők a civilbe öltözött Zeusz módjára a földön járnak, a szó szerinti, a megművelhető és taposható földön”, a könyv hősei sohasem

kenyér gondokról beszélnek, hanem valamiképp: eszmékről. A latin szellem folytatójának látja Illyés Gionót, másnak, mint az illyési puszták zsellér népét, mely nép „telepatikusan megérzi ura gondolatát, s már teljesíti is, amint az olyan szolgálathoz illik, akinek már apja, anyja, dédjé és üke is egy helyben és egyfajta urat szolgált”. Hol volt ugyan a „tengerként hullámzó latifundiumok pusztáin” (Illyés) földön járó Zeusz, s hol a gionói regényvilágban engedelmes szolga? Illyés Gyula számára elementáris élmény volt Felső-Provence paraszti lakóinak szabad, latin lelkülete. (Csak érintőlegesen említsük meg, itt ki nem fejthetőbb, hogy a rácegresi táj másik, otthonos írója, Lázár Ervin novellavilága a létrealitásnak egy másik, mágikusabb változatát jeleníti meg, egy másik tükröt tart szülőföldje emberei elé, s ugyanott, ugyanazokban az emberi közösségekben, olyasféle létvarázslatokat is észlel, amilyeneket Illyés a messzi provence-i világban, vagy épp a kalotaszegi tájakon, a Kós Károly-festette kép segítségével látott megcsillanni.)

A *Kalotaszeg*-ben Kós Károly olyan népjellemzést ad, amely Illyés számára akár ismerősnek is tűnhetett fel, akár mint hasonló jelenhetett meg előtte a néhány évvel későbbi Giono könyvet olvasva-fordítva. E nép, írja tehát Kós, általában módos, bár nem gazdag. Ritka közöttük a nagygazda, de koldus sincs. Földjét jól műveli, de abból nem él meg, mással is foglalkozik tehát, kitűnő érzéssel és ízléssel készít dísz tárgyakat, s cselédnek „csak ritka esetben szegődik”. „Műveltsége átlagon felüli”, igen ritka az írni-olvasni nem tudó, sokuk végez középiskolát, szakiskolát, inasiskolát. Tiszta és rendes a ruházata, a háza tája is. Takarékos, de nem bohém, a föld „szinte egészében a tulajdona”, mert nagy- és középbirtokos urait „a múlt század rendjén jórészt kivásárolta úgy, hogy a háború utáni földreform lényegében nem változtatt a birtoklás rendjén”. Kálvinista egyházához és vallásához hűséges, de nem bigott”, tanuló, optimista, „nem úrtisztelő, de nem is úrgyűlölő”, nem dörgölőzik, mert öntudatos.

Érdekes módon Mikó Imre (író, politológus, politikus, magyar alkotmányügyi jogtudor) amolyan „hegyi görögségnek” nevezi majd azt a létszemléletet (a *Varjú nemzetség* című regény 1977-es kiadásá-

nak előszavában), amely szemlélet Kós Károlyé, de amelyet rávetít szeretett földje népének életlátására is. Valamiféle panteisztikus világlátás ez, a „természet világába szervesen beilleszkedő” szemlélet, életfelfogás, létmód, áradó természetszeretet, s egyúttal nyitottság, szenzitív intelligencia. Kós Károly úgy jellemzi a kalotaszegi népet: „e nép egyike a legmozgékonyabb, járókelő, utazni szerető magyar népcsoportnak, amely sohasem zárta el magától a világot, sőt ő kereste fel azt”, s ahogy Tamási Áron mondja: „önérzet és önbecsülés” jellemzi őket, „magasabbrendű emberi tulajdonság, mely egyenes arányban van a kalotaszegi nép született és kétségtelenül magasrendű népi intelligenciájával.”

Illyés Kós Károly könyve, látletele nyomán Kalotaszeg népében ezt az intelligenciát, a földtől elemelkedettséget veszi észre, a képzeletre való képességet, azt, amelynek segítségével kiemelkedhet az ember a szegénység mindennapi realitásainak mélyvilágából. E népi képzelőerő számos jele-tünete között ott van például, csak egyet említsünk, az a művészi fantázia, amely a magyar viseletek egyik leg-tündöklőbbjét, a szó szerint is színes, gyöngyös kalotaszegi ünnepi ruházatot megálmodta, s amelyeknek „pompás vonulása” Adyt sem hagyta érintetlenül.

Nyugat-beli cikkében Illyés Gyula a földben, a tájban életre szólóan legyökerezett, a táj embereit családjaként szerető író arcképét is megrajzolja: „Ez az író mást se tesz, mint újra és újra felőleli tárgyát, ölelgeti és dédelgeti, annyira kedves neki. [...] Ebből a könyvből Kalotaszeg múltjának valami olyan éneke emelkedik föl, amit másutt hőskölteménynek kezdtek volna, vagy lírai monográfiának, ha ezt a műfajt már kitalálták volna. E kettő között áll, ... a belső kapcsolat, mely a darabokat szervesen összefűzi s belőlük épkezláb új dolgot teremt, ez érzelmi valami, Erdély és Kós Károly külön jellegzetessége.” Az egyes daraboknál – így Illyés – „engem ez a belső kapcsolat érdekel jobban”. (Elgondolkodtató lehet, hogy Illyés, e finom meglátású cikk után, a későbbiekben nem igazán figyelt a Kós Károly-életműre, vagy ha igen, nem igazán adta ennek írásos jelét.)

Reményik Sándor igen alapos kritikában elemzi a *Kalotaszeg*-et (Erdélyi *Helikon*, 1932. 6.) A „lokálpatriotizmus legtisztább evangelistájá”-nak nevezi Kós Károlyt, aki nem az eszével, hanem a „szívével” írta ezt a könyvet, e „novellabetétes kultúrtörténetet”, amelyből szükségképpen hiányzik, hiszen „nem is nagyon illenék” hozzá a „biztos medrű, szilárd partú, széles hullámszerű” epikum. S valóban, Kós Károly maga vallja az előszóban, hogy nem az eszével, de a szívével „nevelte” a könyvet. „*Nem látom hibáit és nem látom gyengeségeit is, nem tudom kritizálni, csak szeretni.*” Kós az „amúgy is bizonytalan” tények fölé emelkedik, mondja Reményik, de „szinte mértani pontossággal tudja azt a pontot, ahol a történeti anyag szálnalmas relativitása” bizonytalansága engedi, mintegy hatalmat ad a művészi kéznek az „intuitív belenyúlásra”. Nem a kutató zseblámpájával járja körül a tárgyat, a tájat, a történeti is, írja, mert a zseblámpa fénye csak az egyes fákat világítja meg. Kós Károly „villámfény” erejű stílusa viszont az egész erdőt fénybe tudja borítani. S az illyési gondolathoz hasonló tűnik fel Reményik népjellemzésében: a kalotaszegi nép még a magyar előtti rokonnépek ivadéka, véli, ősi viselete idegen elem nélkül vészelte át az évszázadokat, „föld- és otthon szeretete mellett a vándorösztön is benne van, mindig visszatérő tendenciával. Szívesen tanul újat, de összeolvasztja a régivel”, makacsul őrzi életének gyökér-tradícióit. S miután földjének birtokmegosztása nem volt sohasem „aránytalan”, túlságosan „rikító” rendi különbségek sem alakulhattak ki: voltaképpen azt fogalmazza meg Reményik, amit Illyés Gyula: hogy a kalotaszegi népből a szolga-alázat, a zsellér-alázat, történeti-gazdasági okokból, a történelmi múltban gyökerező ősiség-tudatból következethetően, mindig is hiányzott, hogy e népcsoportot, Kós Károly jellemzése alapján a többre, a sokra hivatott, a lélek, a szellem iránt fogékony emberek többsége alkotja.

Reményik a *Varjú nemzetség* című regény elemzése kapcsán már jóval korábban, (*Napkelet*, 1926. 2.) beszél a Kós Károly megjelenítette nemzeti érzés, lokálpatriotizmus centrális szerepéről, s a gyökérszimbólum is feltűnik. (A regény II. Rákóczi György lengyelországi,

kudarcos hadjáratát írja meg, s egyben a múltat, az Erdélyi fejedelemség virágkorát, Bethlen Gábor uralkodásának idejét.) Reményik úgy véli: „*jöhetnek idők, külső körülmények, mikor a nemzeti érzés egész ereje a lokálpatriotizmus ősi alapjába, a gyökérbe vonul vissza, s ott termi meg szem-nem-látta, fül-nem-hallotta csodáit*”. A gondolat a transzszilvanizmus fogalomértelmezéséhez is támpontot nyújthat, Reményik szerint ugyanis, a „künnvaló magyarság”, amely leginkább csak az erdélyi, kalotaszegi nép varrottasait, faragásait, népviseletét „ösmeri”, Kós Károly könyve alapján az emberek eszejárását, érzésvilágát, „beszédjük súlyos zengését, erdők zúgását, hegy-völgyeik alkatát” is megismerheti. Azt a „belső növekedést”, amely a „külső katasztrófák”, a „külső szürkesség” fölé növe, nemcsak a Trianon utáni „sorvadást”, de az épülő új élet is fölidézi.

Kós Károly kultúraszervezői, közéleti ideái, a hozzájuk illő képességei a Romániába való visszatérése, a Trianon utáni korszak erdélyi magyarságának istapolásában mutatták meg valódi erejüket. Szépírói pályakezdése azonban jóval korábbra tehető: első műve, ráadásul verses mű, az *Átila királról Ének*, ballada, saját nyomtatásban, saját linómetszetekkel, Sztánán jelent meg 1923-ban. Két évvel később regény követi, az említett *Varju nemzetség* (Kolozsvár, 1925). Leginkább az Erdélyi Szépmíves Céh-beli író- és eszmetársak, vagy romániai, kisebbségi sorstársak reagálnak a szépirodalmi alkotásokra is: az előbbiről például Nyirő József a *Pásztortűz*-ben (1924), (az 1925-ben megjelent, hat év irodalmi termését áttekintő *Pásztortűz Almanach* ettől függetlenül meg sem említi az igen terjedelmes műlistában ezt a kötetet), utóbbiról, később, például Tabéry Géza író, újságíró az *Emlékkönyv*-ben (1930), de számosan, író-társak, Tabéryt megelőzően is. Tabéry, aki magát „Királyhágón inneni” embernek nevezi, s okkal, lévén nagyváradi, bevallja: Kós Károly életének csupán néhány „regényes mozzanata” volt ismerős előtte, úgy mint, hogy „*Él Sztánán egy építész mérnök, akinek van egynéhány hold földje. Ő maga szánt és kaszál a földjén. Van egy háza, magas tornyú, terméskövekből és fából összerótt bagolyvára. Ezt is saját kezűleg építette*.” Később annyival

bővült a kép, a Királyhágón innenről nézvést, hogy Kós Károlynak van egy kézi sajtója, amelyen maga és a gyermekei nyomnak, sőt, írt már valami „éneket is Atilla királyról”. Továbbá: hogy időnként bejár Bánffyhunyadra politizálni, s szenvedélyes „kurucmagyarkodással erősen veri az asztalt, ha ellenvéleménnyel találkozik”. Tabéry elismeri: először a *Kiáltó szó* című „kis, zöld, fedeles füzetből” kezdte megismerni igazán Kós Károlyt, s látta meg az erdélyi írók, az erdélyi értelmiség helyzetértékelésének alapvető különbségeit. Az egyik, a „régifelfogás”, írja Tabéry, „visszahódítást” akart. „*Visszahódítását annak a szellemnek, a kulturális élet és köztevékenység ama elképzelésének, amelyben ő nevelkedett*.” A másik erdélyi felfogás szerint „*megmaradásunk egyetlen mentsvára*” ezzel szemben az, hogy: „*alkalmazkodnunk kell egy új helyzet követelményeihez. Békességet kell hirdetnünk a velünk együtt élő román néppel szemben*.” A kis, zöld füzet s alkotója, Kós Károly szerint: „*Le kell vonnunk a tanulságot; szembe kell néznünk a kérlelhetetlenül rideg valósággal és nem szabad ámitanunk magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk.... Aki fél, aki gyáva, aki nem bízik, aki nem hisz, aki gyenge, az lépjen ki a sorból. Az menjen. Az nekünk bajt csinál, az a mi munkánkat akadályozza, az a mi lábunk elé gáncsot vet, a mi árulónk az! Senkit se sirassunk, aki elmegy innen. Senkit se tartsunk vissza. De biztassuk azt is, aki habozik; az ingadozóknak sincsen helye itt most. Kiáltó szó vagyok: ezt kiáltom*.”

Tabéry úgy látja, a szépírói nyelvén a *Varju nemzetség*-ben fogalmazta meg Kós Károly „tipikus erdélyi magyarsággal” ezt az álláspontot, mert rámutatott: „*a Bethleneket követhették a Rákócziak és a Barcsayak, a török hatalom belefulladhatott német erőszakba, de túl a vér, a politikai erőszak határain, megmaradt egy diadalmas erdélyi igazság: ez a föld egymás mellett úgyis megtartja örökös tarka virágzásban a népeket, akik rajta érette munkálkodnak*”. Ez a szemlélet nyilatkozott meg, véli Tabéry, abban is, ahogy „öt évi bukdácsolás” után Kós Károlyék (Kádár Imrével, Ligeti Ernővel, Nyirő Józseffel, Paál Árpáddal, Zágoni Istvánnal) megalapítják az Erdélyi Szépmíves Céhet. Amely, lényege szerint, így Tabéry, „egy régi könyvkiaidói rendszert alkalma-

zott” az új idők követelményeihez (főképp az előfizető rendszerre, a két formátumú, drágább, számozott és olcsóbb formára értve ezt). A Céh, nem utolsósorban Kós Károly érdeméért, a „legerősebb, legrepresentánsabb, és leginkább köztudatba ment tényezője” lett az erdélyi irodalomnak. S minden, azt érintő vita ellenére, hogy „önmagukat fejezték-e ki az erdélyi írók”, vagy azt a légkört, életet is, amelynek részesei voltak”, kijelenthető, s kijelenti Tabéry, sőt „határozottan állítja”: „az erdélyi sors, az étellel és történelemmel szemben tanúsított magatartásának kiegyenlítő emelkedettsége, az úgynevezett transzilván szellem minden jelentős erdélyi íróat áthatott”.

HISTÓRIAI TABLÓ

A már említett Mikó Imre, jelzett tanulmányában a *Varjú nemzetség*, a „krónikának nevezett történelmi regény” üzenet-értelmezésében hasonló következtetésre jut, mint Tabéry Géza. Mikó szerint a mű zárolata szimbolikus: a kincset, amelyet a Varjú nemzetség tagjai őriznek, soha, senki nem látta, de ott van valahol a havason, hozzá illetéktelen személy nem nyúlhat, a kincs „titok és jelkép”, a végső mentség a bajban, „titokzatos erő, a létezésében való hit erejével hat”. Ez a hit: a „szülőföldhöz való hűség” mindennek fölöttisége.

Az író Kós Károlyt megejtő rokonszenvennel mutatja be Tamási Áron is.

A *Varjú nemzetség*-ről szólva „nagy erkölcsi sikert” is említ, s hogy „a történelmi témát” „Krónika” elnevezéssel és „egészen egyedülálló levegővel tette rokonszenvessé”. Irodalmi párhuzamokat is említ, a történelmi regények sereglését (Regényírás Erdélyben, 1933 – *Gondolat és árvaság*): Tabéry *Szarvasbikáját*, a két Bolyai regényét, Nyirő József *Sibói bölény* című Wesselényi-regényét, főképp annak „gyönyörűen dagadó nyelvét”, Szántó György Körösi Csoma-regényét, a *Bölcsőt*, a tatárjárás idejét bemutató *Bábel tornyát*. S nagy cikkben (Az országépítő, *Brassói Lapok*, 1934) üdvözlí Kós Károly kétkötetes István-regényét, *Az országépítő-t* (1934): „Kós regénye a

valódi és sikeres magyar honalapításról szól, mert Árpád és utódai, valamint azoknak pogány bajtársai csak megszállani tudták a földet, rendes és civilizált hont azonban csak Szent István tudott teremteni. A hagyomány és a történelem után a Kós regénye is ezt példázza nekünk. Eddig még volt némi reményem arra, hogy a hagyomány és a történelem nem egészen beszél az igazat, most azonban lezártam az ügyet, és csodának tartanám, ha egyszer kiderítené valaki, hogy Szent István tulajdonképpen nem is élt. Ennek egyedüli magyarázata pedig az, hogy a magyar történelem közhelelyei, valamint a legenda és a vallás titokzatos homályrétegei közül Kós Károly végre egy olyan Szent Istvánt vezetett elé, akiről teljes mértékben elhiszem, hogy élt. A szentből embert alkotott a teremtményregényíró.” Kritikát is megfogalmaz Tamási, lényegi mozzanatokát említve, ez, az író társ szerint, Kós Károly jellemfestő hibájára utal, világos ítélettel, de feloldó humorral lágyítva. Arról beszél Tamási, nem látja tisztán, hogy István alakja „a céltudatos és kegyetlen országépítő honnét meríti minden tettehez a szükséges erőt”. Mert az, hogy „Isten küldötének érzi magát a nagy király, szép dolog, és neki lehet felemelő és terhes, de nekem, aki abban a tévhitben élek, hogy ismerem az emberi természetet, nem kielégítő magyarázat”. Olyan emberi tulajdonságok hiányzanak itt, írja Tamási, „amelyek magukban véve visszataszítók is lehetnek, de amelyeket ment és beragyog a nagy cselekedet és a siker”. Ez az országépítő „elemi erőiben szegény és rideg ember”, „távol fekszik a szívtől és a lélektől” egyaránt, de, jön a Tamási-furfang csavarja, a pandant: „Lehet azonban, hogy Kós éppen ezt akarta cselekedni véle. Ebben az esetben nagy huncut Kós, mert úgy építtetett fel egy országot nekünk, hogy az építőt nem szeretjük.” Hasonlóképp vélekedik Gizelláról is: Kós nem tudja, vagy nem akarja a szeretetünkbe ajánlani sem őt, sem a vele érkező idegeneket. Holott ez utóbbiak derekasan harcolnak a mi országunkért, mi, az olvasók viszont részvétlenül nézzük őket, s „csupán akkor kiáltunk fel örömmünkben, amikor a német főlovagnak egyetlen ütéssel laposra zúzza a fejét a besenyő vezér, jól fungáló pogány buzogányával. Nem szeretjük a jámbor és hűséges szolgáló idegen apáturat sem, valamint a szaporodó papokat. Egyedül talán

Gellért páter az emberünk, aki őszintén és igazán megmondja, amikor Imre herceget átadja az apjának, hogy mi sok mindemből áll a keresztény nevelés." Akik a regényben közel állnak a szívünkhöz, Tamási szívéhez jelesen, sajátos módon mind pogányok: István apja, az öreg nagyúr, felesége, erdőelvi Sarolt, és ha melléjük állítjuk Koppányt és Vazult, „örömkben nevetnünk kell”. A könyv legnagyobb és legcsodálatosabb hőseinek pedig Tamási Erdélyt véli. „Nem lehet megmondani, sem magyarázni, hogy miért. Kós sem mondja meg, se nem magyarázza. Csak ott van a maga különös világával és nyomasztó nagy hegyeivel. Szinte anélkül él, hogy az író beszélne róla. Olyan ebben a regényben Erdély, mint a szemben a lélek. Mint az én szememben, amikor Kósra gondolkodom.”

Az országépítő erősen felcsiholta az íróársak véleményalkotási ambícióit.

Többek között Kemény János, a marosvécsi mecénását, aki „nagyszabású védőbeszédnek” nevezte (*Erdélyi Helikon*, 1934), a múltba nézés „joga” melletti kiállásnak, egyúttal ítéletnek, a szépíró „szigorú ítéletének” a „történelmi jellegbe burkolódzó középszerűség felett”. Kemény nem érzi szerethetetlennek István alakját, sőt, az író „közel hozta a lelkemhez István királyt”, s ami lenyűgözi a regényben: a könyvön áthullámzó „különös ritmus” a „titokzatos zeneiség”, „zeng a nyelv valami kielemezhetetlen zenélő rend szerint”.

Féja Géza a *Magyar Írás* 1934-es számában (5.) arra figyelmeztet: Kós Károly krónikáiról fegyellemmel nyúlt István-Vajk alakjához, s mert a feladata a „törzsi élet és a nomád szabadság” korának lezárása volt, s számára az élete nagy „Végzete” a kereszténység felvételése, ennek a feladatnak kellett élnie, ennek a maga alkotta törvénynek engedelmessé válnia, tehát szükségképpen egyedül maradt. Kegyetlen volt, írja Féja, mert kegyetlen sorsot kapott: s Kós Károly ezt az egyedülálló, magányra ítéltetett embert örökíti meg. Tamási Áron, láttuk, eredendően oldottabb lélekkel épp ezt a szerethetetlen magányú király-karaktert kifogásolta.

Móricz Zsigmond egy másik Kós Károly-mű, a *Budai Nagy Antal* (1936) című dráma (a mű az 1437-es bábolnai parasztfelkelés történe-

te) budapesti, vígszínházi bemutatójáról ír (*Az Est*, 1937. január 22.). Áradó, lendületes szubjektivitással, Móricz kritikájáról sem lehetne megrajzolni a szakkritika esztétikai ismérveit: de a szöveg magával ragadó képisége, a metaforikus fogalmazás világos és elragadtatott véleményt mutat. „Az egész darab... nagyon szép, tiszta, nemes és gazdag, de az első felvonás, ez több annál, amit színpadi művészet adhat: itt a valóságos élet zuhogott a szívekre, s megfürdetett hegyi levegőben és lélek patkájában”. „Titkok titkának” gondolja Móricz, hogy Kós Károly csak megszólal, „s már erdélyi, s szól, szól és úgy röppennek fel a századok, mint varjak a barázdáról”. Móricz is figyel arra: milyen tartása, mekkora önérzete van a „kis parasztnemes” Budai Nagy Antalnak, hogy le mer ülni, megfáradván, a félelmetes vajda, Csáky előtt, s hogy követeléseiben arány és mérték van, hogy ravasz, de bölcs is: hogy ez a kalotaszegi ember is fölös alázat nélkül való, büszke és kemény ellenfél. Méliusz József nem érzelmi alapon ítél, (Homályból szólaló erdélyi Tiborc, *Magyar Nap*, 1936. november 11.), okfejtése történelmi alapozású. Úgy véli, Kós Károly Budai Nagy Antal alakjában megrajzolt egy társadalmi forradalmárt, de nem mutatta be „magát a népi forradalmat”. Méliusz a dráma zárlata utáni, ezért tehát már művön kívüli, bár valós történelmi következményekre utal, mert az író csak a hőse haláláig vitte el a cselekményt, a tragédia viszont abban van, ami utána következett. „A magyar nemesség, a pór megbosszulására Erdélyből ... hatvanezer jobbágyot irtott ki és üzött messzi Moldvába, megnyitva a román-ság egy tömegben való betelepülésének lehetőségét”. Vagyis, hogy az uralkodó osztály, amely „magát egyedül nevezte nemzetnek”, a „nem-nemzetet”, a robotolót, a kilenced- és tized-adózót, az őt eltartó, tehát az „igazi nemzetet könnyűszerrel kiirtotta Erdélyből”. Mint ahogy – teszi még hozzá Méliusz –, közel száz évvel később pontosan így tett a Dózsa-felkelés parasztjaival is: kétszer annyit mészárolt le, mint 1438-ban. Érdekesnek vélhetjük, hogy Kós Károly, egy Czine Mihálynak írott levél tanúsága szerint (1956. március 1.) Illyés Gyula Dózsa-drámáját valami hasonló kifogással illette, mert, véleménye szerint, Illyés a műben Dózsát állította oda tragikus hősnek – a nép helyett.

Mert a „nép volt 1514-ben a tragikus hős, és a valóságban Dózsa nem képviselte a népet, csak saját magát, a maga hiúságát, vak nagyravagyását, a véletlenül hatalomra került egyszerű, műveletlen zsoldos-kapitány vak gyűlöletét a nagyurak ellen, akik nem voltak hajlandók őt magukkal egyenlőnek tekinteni, és a maguk osztályába besorozni.” Kós Károly eleve nem tekintette Dózsát a néphez és a hazához „méltó” hősnak, történelmünk e nevezetes hővét voltaképpen ki nem állhatta. (S persze, kombinálhatunk is, ha Illyés Gyula Kós Károllyal szembeni tartózkodásának okait keressük, amint ezt fentebb említettük, de mint minden spekulációnak, aggályos eredménye lehet ennek is. Talán eljuthatott Illyés fülébe, talán mégse, az a Kós Károly-i dohogás [Czine Mihálynak írt levél, 1959. szeptember 6.], melyben Illyés Dózsa-dramája, valamint az ő húsz évvel korábbi Budai Nagy Antal-dramája közötti hasonlóságokat, értsd: Illyés Kós által vélelmezett átvételeit, felsorolja. Kós úgy észlelte, hogy „Illyés Gyula remekbeszabott, magasan szárnyaló, ragyogó nyelvű s jórészt verses drámája az én földhöz tapadó, prózai balladás, népi színjátékom felépítésében, egyes – és nem is lényegtelen – alakításában, szerkesztési módjában sajátos hasonlóságok, szinte-szinte azonosságok vannak” – s a levélben hosszú, tételszerű felsorolás következik.)

Féja Géza a Budai Nagy Antalról is ír, szintén a vígszínházi előadást elemezve: őt megragadja a darab hangulata, a szerző szavaiban rejtőző „ó-íz”, a „történelmi levegő”, úgy véli, „Erdély történelmi arcát nem látta meg s nem fejezte ki egy magyar író sem ilyen mélységgel és igazsággal”, mint Kós Károly. Példázatosnak tartja, amit Kós a történelmi lázadásról ír: „korszakok, egyéniségek és események törvényét és végzetét” láthatjuk benne, s említi a Bocskai-szabadságharcot, II. Rákóczi Ferencét.

Szentimrei Jenő következetes szemlélője Kós Károly életútjának, a Budai Nagy Antal bemutatójára is figyel (Pásztorút, 1937. 2.): ő „osztályharcos” drámának nevezi, „osztályharcos kiélezettség nélkül”, s megjegyzi: emberi és vallásos alap gondolatokra épít Kós Károly, nem is tehet mást, hiszen 1435–36-ban elképzelhetetlen lett volna „job-

bágyban az osztályöntudat fellángolása vallásos aláfestés nélkül”. Monumentálisnak nevezi a darabot, mert az „egytelkes kisnemes” akarata, józan belátása ellenére a végzete „világnézeti és osztályharcos forradalom élére lök”, ott megállja a helyét. Szentimrei ezt „transzilván monumentalitásnak” hívja, „viharnak egy pohár vízben”, hiszen elbukott forradalom volt az is, de metaforikus tartalmai a jelenig nyúlnak. Kós Károly „ezt a régi és örök mai Transzilvániát tudta átélni s érzékelteni.”

A TRANSZSZILVÁN ESZME VÁLTOZATAI

Tamási Áron, a Céh körül munkálkodó írók talán legjelentősebbje, sokat és hosszasan foglalkozik, gazdag műfaji változatosságban Kós Károly eszméivel és irodalmi munkáival is. A transzszilvanizmus irodalmi vetületeinek, megjelenési formáinak, magának a fogalomnak értelmezésével a Szépművészeti Céh körüli valahány alkotó próbálkozott. (Jelenkori forrásként minderről a legalaposabban Pomogáts Béla írásaiból tájékozódhatunk.) Csupán néhány korabeli értelmezést említve: Szentimrei Jenő például arra a saját magának föltett kérdésre: „Mi a transzilvánizmus?” (Napkelet, 1921), így válaszol: „Felelem rövidesen: az erdélyi ember világnézete.... Mindennek sok és szétágazó okai fekszenek valahol mélyebben a lemérhető alatt. És nagyon kellene csatlódnom, ha nem találnám meg a magyarozatát a háromban: a természeti miliőben, az idegen fajtákkal való sokszázados együttélésben és az öröklésben”. Kós Károly transzszilvanizmusáról szólva úgy látja, hogy az író már akkor transzszilvanista volt, amikor „ez az ország rész még a nyugodt békeévek álmait szenderegte”, s azért, mert a „letagadhatatlan kölcsönhatások jelenlétét hirdette az itt élő népek minden művészi megnyilatkozásában. Hirdette, hogy századokon át egymás mellett élő, és igen gyakran egymásba keveredő népek egyenként olyan egyéni és összességükben olyan egymás hatásaival átitatott népi kultúrát hoztak létre”, amely külön-külön és együttes megjelenésükben is a transzszilván „bélye-

get” hordozták magukon. (*Pásztortűz*, 1937. 2.) S idecseng Illyés gondolata, észlelete, s Mikó Imréé is: az erdélyi nép nagyjából hegylakó, és történeti, meg tapasztalati tény, hogy „a megélhetés ...nem olyan szigorú itt, mint felső Magyarország északi övén, ezért az erdélyi típus nem olyan földhözragadt, mint a felvidéki”: vagyis, próbáljuk értelmezni Mikót: szárnyalóbb gondolkodású, képzelettel is élő. Németh László (Erdély lelke a legújabb irodalomban. *Társadalomtudomány*, 1926) azt véli az erdélyi irodalom megkülönböztető jegyének, hogy az erdélyi író körül három „témakínáló múzsa settenkedik: a történelem, a természet és a mai sanyarú napok”. Mind a háromnak megvannak a művelői, *„hármaz rajvonala egy csaknem páratlanul álló, tisztán szellemi fegyverekkel vívott szabadságharcnak. Aki megmutatja a történelmet: a legérdekesebb holtakkal gyarapítja az élők megfogyatkozott csatasorát. Aki megérezteteti a természetet: magyar szóval fűzi hozzánk az erdélyi rögtöt. Aki belevillant a jelenbe: utat mutat a könyvek szikláira szorult, özönvízmosta magyarságnak.”* A „künnvaló magyarság” képviselőiben mond véleményt Szabó Zoltán is Kós Károly Erdély című könyvéről, s benne, általa a transzszilván ideáról (Erdély, 1933 – *Hazugság nélkül*), határozott különbséget téve az irodalmi és a történeti-ideológiai fogalomtartalom között. Úgy látja, Kós Károly „kultúrtörténeti vázlata” fordított logikát követ, mert „Erdély kultúrájának önálló jelenéhez rajzolja meg a megfelelő múltat”. E kultúrtörténeti vázlat eredménye a „transzszilvanizmus igazolása”. Az önálló erdélyi kultúra, a „külön erdélyi lélek” és gondolkodás okai, létrehívói között Kós Károly az erdélyi természetet, a geográfiát, a hegyvidéki és az alföldi ember teremtette kultúra különbözőségét említi, de ezek Szabó Zoltán véleménye szerint inkább csak „körülmények” és nem okok. A zárt földrajzi egység nem lehet önálló kultúraalkotó tényező, mert Szabó Zoltán szerint az erdélyi kultúra jobban kapcsolódik a magyar vagy akár a francia kultúrához, mint a „mellette élő százshoz vagy románhoz” – legalábbis az irodalomban, teszi hozzá. Közös építészetet lehet egy tájegységre építeni, véli, közös irodalmat kevésbé. Ugyanakkor, halvány ellentmondásként, már különbségtétel nélkül, Szabó Zoltán

azt írja: Kós Károly könyve az *„erdélyi írás minden ízével és zamatával, az írástudó minden formakészségével bizonyítja a transzszilvanizmus igazságát”*. Babits Mihály kolozsvári lapban fejti ki a regionalizmusról való gondolatait (Európaiság és regionalizmus. *Erdélyi Helikon*, 1930/1.), majd 1935-ben a *Nyugat*-ban jelenteti meg Az én erdélyiségem című írását: ezt, levele tanúsága szerint, bár címként nem említve, Kós Károly a transzszilvanizmus melletti kiállásként köszöni meg a költőnek. Babits viszont ezen lepődik meg (Beszélgetőfüzetek, I. köt., 1980), s jelzi is Illyés Gyulának: „naiv, kedves s kicsit meglepő, hogy én a tr [transzszilvanizmus] ügyében »állást foglaltam«” – Kós Károly azonban, hálával, így értelmezi. Nem is annyira meglepő módon, hiszen Babits egyértelműen és távlatosabban fogalmaz, de rokonszenven, még ha nem a fenti céllal teszi is: *„az erdélyi irodalmat én sohasem mint külön, »autonóm« kis literatúrát néztem és méltányoltam. Számomra ez az egységes magyar irodalom egy része volt. A Fekete kolostor-ban a magyar, sőt európai »kincsház« nyereségét üdvözöltem, a székely »helyi színekben« a magyar szellem színkálájának gazdagodását. Az első cikk, amit az erdélyi irodalomról (ezt is épp a Helikon-ban) írtam, a regionalizmus túlzásaitól és veszélyeitől óvott”* – vagyis attól a „regionális öntudattól”, írja, *„amely kedvezett a dilettantizmusnak, és nem kedvezett a kritikának”*. Babits szerint a transzszilvanizmust *„történelmi szükségszerűség hozta létre, és nemes lelkesedés fűti. Lényegében nem irodalmi fogalom. ...Kényszerűség szülte azokban a szomorú években, mikor a kulturális kapcsolat Erdély és Magyarország között egy időre szinte teljesen megszakadt. Az erdélyi magyar kultúra magára maradt, s mint a mostohába került gyerek, kényszerült egyedül a maga erejéből fejlődni s boldogulni. Így alakult az erdélyi írók közt is külön közszellem, amelynek természetes szerepe és feladata kezdetben csak egy lehetett: egymást bátorítani és gyámolítani.”* Úgy látja, ezek a szomorú évek elmúltak, de az erdélyi írók *„mentalitása”* valahogy megmaradt. *„Megmaradt az erdélyi írókban a védekező kollektivitás szelleme, az az összetartás, mely nem annyira irodalmi, mint politikai közösségeket szokott áthatni, s mely tagjainak minden támadás ellen védelmet biztosít. S minthogy*

ebben az összetartásban nem az irodalmi érték, hanem az erdélyiség a döntő tényező, a kritika könnyen támadásnak minősül. Az erdélyiség maga félművészetnek és irodalmi nemeslevélnek számít. Megmaradt az a szokás, mely még a legszegényebb erdélyi írásban is a nyelv és szellem elnézést és hálát követelő szolgálatát látta. Egyszerűen a másodrangú írástudást, vagy épp az irodalmiatlan giccsét látni benne – s pláne még az egész erdélyi irodalomnak bizonyos hiányaira és lejtőire rámutatni: ez valószínűs szentségsértésnek tűnik föl! S egy magyarországi folyóirat részéről legalábbis casus belli-nek! S ha erdélyi író követte el: árulásnak!” Holott: „Az erdélyi könyvnek állni kell a versenyt, tisztán belső értékére támaszkodva; s így állnia kell a kritikát is”, mert fejlődésének olyan fokára jutott, amely ezt nemcsak lehetővé teszi, de igényli is – s ezzel Kós Károly, az észlelhető distancia ellenére is, egyetérteni látszott, tehát szemléletében nem keveredett össze az erdélyiség, az erdélyi gondolat a dilettantizmussal. Kós Károly leginkább közismert meghatározása szerint: „Nem szabad elfelejteni, hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel”, és hogy: „Nyíltan és őszintén valljuk azonban: inkább vagyunk lojálisak, mint rebellisek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek. De azzal a feltétellel, ha megadatik számunkra az új keretek között az a minimum, melyet mi nemzeti kultúránk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzéseink, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezerszázados múltunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk.” Azt vallotta: „Én a transzilvánizmust úgy értelmeztem, mint a sajátos hagyományok megtagadásának orvosságát. Regényeimben nem azért szerepelnek román hősök is, mert kiméricskéltem. Hanem azért, mert minden nagy tett az itt élő nép fiainak közös műve volt”: e gondolatmenet szerint nem kap felmentést, kisebbségi menlevelet, transzszilván engedményt az irodalmi, megformálási nívtlanság.

Tamási Áron vélekedése csak első, felületes olvasatra tetszik némileg különbözőnek a Kós Károly-értelmezéstől, valójában csupán az irodalmi transzszilvánizmusra pontosítja a Kós Károly-féle kereteket:

„Az európaiság számomra – írja –, az író és a szellemi ember számára, semmi egyéb, mint érték és szellemi magatartás. A transzilvánizmus pedig ... nem jelenti azt az írói magatartást, amikor valakinek csak olyan mondanivalói vannak, amelyeket kizárólag erdélyi ember mondhat erdélyi földről. Hanem mindenekelőtt és mindenekfelett formát. A művészi alkotás gondolkodásmódját és hanghordozását.” (Emberi szavak – interjú, 1938.)

S ami a leginkább jelzi Tamásinak a Kós Károly-megfogalmazta transzszilván eszmével való ideológiai, irodalmi azonosulását: „Ha ... az erdélyi magyar szellem nem innét belülről, az erdélyi földből és az erdélyi sorsból próbál magának új eszmevilágot teremteni, akkor bizonyára úgy lesz, hogy a magyar műveltség új formáit Magyarországon fogják kialakítani a mi számunkra is. Pedig bármilyen vakmerőnek látszik, az erdélyi magyar szellem hivatástudását én elsősorban abban látom, hogy a magyar műveltség új formáit Erdély alakítsa ki.” „Igen – »merjünk nagyok lenni!«” – idézi Tamási Áron Széchenyi híres, nemzeti önérzetet emelő mondatát, melynek befejező mondatfelét akár Kós Károly szájába is adhatnánk, ama fenti eszme-futtatás zárataként: „s valóban, nem oly nehéz, de legyünk egyszersmind bölcsök is”. (S amelynek parafrázált, nemzetkicsinyítő változatát némely politikusaink manapság igyekeznek belénk sulykolni.)

SZEMÉLYISÉG-PORTRÉK

Olyan írói megnyilvánulásokat is bőséggel találunk, amelyek nem az intellektuális mű- értelmezés talaján állnak, még csak nem is művésztársak lobogó-hullámzó érzelmi kitöréseinek példái, mégis portrék, Kós Károly-arcok: csak épp személyiségportrék, az emberről, nem a művészről karcolt ábrák. Közös jellemzője ezeknek az írásoknak a fanyar humor, a derűs ironia, a sziporkázó önironia. A humor társas viszony, a tréfa értéséhez dialogicitás kell, közös akarat, a két (vagy több) fél egyforma érzékenysége. A humort csak a humorra fogékony

másik érti, s ha az irónia „olyan közlésmód, amelyben a kimondott jelentést felülírja a közlés módja által hordozott jelentéstartalom”, akkor a beszéd társnak, olvasónak, hallgatónak nagyon kell érteni a közlés-mód szemantikai jelzéseinek megfejtéséhez. Móricz Zsigmond, Nyíró József és Kós Károly nagyon értették egymás jelbeszédét. A legismertebb talán Móricz Zsigmond e tárgybeli írása, aki azon a bizonyos, 1914-es farsangon egy báli éjszakát töltött a sztánai Varjúvárból s a faluban, hogy emlékeit, azaz a mulatság, a téli táj és a szánkózás emlékét majd a Nem élhetek muzsikaszó nélkül című írásában élje újra. Meg abban a kis tárcában, ott már konkrét, tényyszerű elbeszéléssel, amit majd húsz évvel később, 1933-ban írt (*Erdélyi Helikon*, 1933. 10.) Varjúvári legenda címmel, s amelyből bennünket most az a kép érdekel, amelyet Móricz a házigazda Kós Károlyról fest. Meg persze a házról, a didergető vonatút után áhított szoba-melegről, amely helyett majdnem kinti hideget, de gyönyörű kandallót talál, mely mellett „öröm volt megfagyni”, s kapja a házigazda „fanyar” köszöntését: „Nem jó lesz a téli bundát lerakni”. Nincs magyarázkodás, elnézéskérés, csak hideg, de szíves vendéglátás, füstöt okádó, de „ősi magyar és nagyon artisztikus” kandalló. Gyönyörű emlék, írja Móricz, „minden meleg volt, forró és tüzes, csak a Varjúvár volt következetesen hideg és füst-ette”. Nyíró, akkor még kidei gazdálkodó, kiugrott, mert szerelembe esett s megnősült pap, néhány kolozsvári találkozást örökít meg írásában (Ugye mondtam, Károly?... , *Erdélyi Helikon*, 1933. 10.). Az egyik történet szerint Kós épp a Kaláka című, múlhatatlanul fontos, „égetően szükséges”, a nép kezébe adandó, „demokratikus” lap indításához kíváncsi, a lapalapításra kinézett társak fejenkénti ötezer lejes kölcsönére beszéli rá a rémülten hebegő Nyírót (is), aki majd tíz évig törleszti a „mindjárt a kezdetben megbukott” lap költségét. De elfogadja Kós érvelését: „Aktivitásba kell lépünk. A passzivitás megöli az erdélyi magyarságot.” A másik apró történet hősei is ők. Nyíró, aki, saját értéktétele szerint, írt egy „gyönyörű szép cikket” Kós sztánai otthonáról, „a csodálatos várról, melynek kertjében fülemülék dalolnak és falai alatt patakok futkosnak, szántóvető Kós Károlyról, ki fogja az

ekeszarvát, miközben fölötte csattogó pacsirták és más égi madarak ambrózaszerű anyagot cseppentenek a vállára, arról a csodálatos üde, termékeny és tehetséges életről, amelyet a sztánai, hosszúhajú remete folytat, ki éneket ír Átila királról, saját műhelyében feleségével, gyermekeivel együtt kiszedi, kézi sajtón kinyomtatja, illusztrálja, saját kezűleg dedikálja. Én is, más is, mindenki el volt ragadtatva a cikktől.” Amelynek megjelenése után pár nappal egy kis cédulát talált Nyíró a *Keleti Újság* szerkesztőségében az íróasztalán: „Bár mindig odahaza vagyunk, rendkívül sajnáljuk feleségemmel együtt, hogy a cikkedben jelzett látogatásod alkalmából mégsem találtál meg minket”. Kós Károly, írja leplezetlen szeretettel Nyírót, a *Varjú nemzetség* megjelenése után szinte elbűjt, elmenekült a gratulációk elől, „irult, pirult, nem mert a szemembe nézni, zavart volt, gyermek volt, a furulikába is bebűjt volna”: szégyellte a sikerét. S mintha így történt volna 1938-ban is, amikor Baumgartner-díjat kap a *Budai Nagy Antalért*, s Kós levélben köszöni meg Babitsnak (lejáró útlevele miatt nem tudja személyesen átvenni a díjat), benne a rokonszenvesen őszinte szerénység mondataival: „Bevallom, hogy legbelső belsőmben mai napig nem tartottam magamat igazi írónak a szó valódi, nemes és professziót jelentő értelmében. S addig, amíg a sors nem kényszerített írásra (belső és külső okokból), mint bevallott amatőr írogattam ugyan, de főképpen és elég ritkán építész szakcikkeket. A szépirodalomba annak idején csak kuriózumképpen kontárkodtam bele”. (S eszünkbe juthat Nagy László is, a költő, aki a nevezetes televíziós Kormos-interjúban azt mondja: „Én nem tudom költőnek nevezni magam”.) S néhány tollvonás még a Nyíró-féle Kós Károly-portréhoz: „furcsa turáni képű, kelevéz karú, biztos kezű és biztos fejű ember, ki pillanatig nem tud nyugodni”, aki folyvást épít, köből is, színből is, betűből, vonalból – és sohasem csügged, s aki e nem fáradó ambícióval biztat munkára másokat is. A mindig beteges, szívbeteg, korán halt szatmári Dsida Jenő is tagja volt, ifjú költőként, a helikoni íróközösségnek, résztvevője a marosvécsi találkozóknak, s talán meglepőnek tetszhet, hogy ez a spleenes poéta milyen eleven, derűs, életes, humorral bővelkedő novellában írja meg a Kós

Károlyéknál tett látogatását (Az elveszett ló. *Erdélyi Helikon*, 1933. 10.), a vidám körösfői mulatságot, meg a maga órákig tartó, éjszakába nyúló bolyongását, vissza Sztánára, a Pici nevű ló hátán. Aki, Kós Károly utólagos figyelmeztetése szerint, pontosan hazavitte volna utasát akkor is, azaz csak akkor, ha az nem irányítgatja a saját bizonytalan helyismeretével össze-vissza az erdőben, a kalotaszegi dombok útvesztőiben. A mordan is kedves Kós figyelmét, figyelmességét jegyzi fel Dsida: azért hívja ki, hogy megismertesse fiatal barátjával az ő szeretett kalotaszegi népét, átküldi Körösfőre, „ahol vasárnap új kenyérrel oszt úrvacsorát a pap. Ünnepi díszben a falu, férfiak, asszonynepek kalotaszegi gúnyában. Olyant, tudom, nem láttál még...”, s Dsida, valóban elragadtatva nézi, hogy „milyen keresetlen, hibátlan, ízes szép irodalmi magyarsággal beszélnek. Mennyi tudás, okosság, intelligencia és bölcsesség csillan meg szavaikban, eleven, derűs humorukban”. Kós Károlynak ez a másokra irányuló nyitottsága, a szinte nevelő célzatú ötlete, hogy tanuljon Dsida azoktól, akiktől Kalotaszegen is lehet tanulni: vonzó, befogadó személyiséget mutat.

ÚJ NEMZEDÉKEK

1960 októberében Kós Károly levelet írt Sütő Andrásnak, aki akkor, a marosvásárhelyi *Új élet* főszerkesztőjeként írást, lehetőleg regényrészletet kért tőle. Kós megindokolja, miért nem tud adni olyan szöveget, amelyben – Sütő kérése szerint – „megszólal az alsóbb társadalmi rétegek világa is”. Egy készülő regényt említ Kós Károly, a három Kolozsvári (apa és két fia), Miklós festő és két fiának: Márton és György szobrászoknak az élettörténete a mű témája: de az évtizedekkel ezelőtt megkezdett (és soha be nem fejezett) regény dokumentumai, az összegyűjtött anyag elveszett a háborúban, az újraírás (gyűjtés) pedig még nincs teljesen kész. Sütő András 13 évvel később, 1973-ban Egy levél margójára címmel közli az *Omló egek alatt* című esszékötetben a levelet, s a hozzá fűzött Kós Károly-kisportrét. A lendületes írás szinte

tételszerűen sorolja Kós Károly írói művészetének a Sütő által legfontosabbnak vélt jellemző vonásait: „Kós Károly a szájszavú írók közül való. Kós Károlynak íróként... természete a kevésbeszédűség. A külső kényszerűséget – a két világháború közötti kisebbségi létet – ő maga tetézte meg egy ugyanolyan zorddal: a csontja velejét kínzó igénnyel, a szigorral, ahogyan minden mondatát kikalapálta-csiszolta, vállalván a stílrómantika bűnét is a magyartalansággal föleresztett híg próza részéről. A Kós Károly-i próza kovácsoltvaskapu-rengeteg. Gótikus tornyok hangrajainak szólása. Történelmi regényben nálánál történelmibb hangulatot senki sem teremtett prózáinkban. Móricz sem. Kemény Zsigmond sem. Esetleges szemöldökrándításra tegyük hozzá: a múltábrázolásnak nem kizárólagos feltételeiről szóltunk. Hanem a felidézett történelemnek arról a sűrű és kristályos levegőjéről, amelyből a légszomjúság érzete nélkül kilépni – a jelenbe visszairtózni – nem lehet; amely a képzeletünkkel együtt a tudót is munkába veszi. Könyvei: akár a templomai, múzeumai, oly szilárd alapzatúak és egyediek a formai zártság, a bástyafalas körülhatároltság védekező állapotában. Ezért, ha ostrom alá vétetnek is az úgynevezett transzszilvanizmus körül időnként föllángoló vitákban: le nem rombolhatók.” Költői hangulatú, emelkedettséggű szöveg, benne egy rövidke, szikár mondat: a transzszilvanizmus meghatározását azonban soha nem fogadta el Sütő András – „még tőle sem”. Merthogy, fejti ki valamivel bővebben egy másik írásban: van, aki e fogalom gyökerét a Bethlen Gábor-korszakban keresi, de az is a „történelmi kényszerűségek korszaka” volt. Az első világháború után, hasonló történelmi kényszerűségben, felvillantása, használata Kós Károly nevéhez fűződik leginkább. „Irodalmi vonatkozásban – mint beszűkülési tendenciát – Babits például joggal kérdőjelezte meg” – írja Sütő, bár a megjegyzés felidézheti bennünk Babits *Beszélgetőfüzetét* is, s a hálás Kós Károly köszönetét. „Sokat írtak, vitatkoztak erről – folytatja Sütő. A kérdésre, mármint arra, érvényes-e ma is a transzszilvanizmus eszméje, „sommásan lehetetlenség válaszolni. Meggyőződésem szerint ma már idejét múlta ez az eszmevilág. Azokat a társadalmi, etnikai, szellemi kérdéseket, amelyek e fogalomban és körötte kavargtak, más – a mai valóság

diktálta – szemszögből kell megközelíteni.” (A nép genetikus szelleméről. *Magyar Nemzet*, 1979. május 27. Ott A sajátosság méltósága címmel jelent meg.) Egy 1987-es kijelentése (Sárkány alszik veled egy fedél alatt, *Film, Színház, Muzsika*, 1987. 25.), kis jelzéssel, változatlanul mély elismerést sugall: „Mindaz, ami ebben az életműben tiszta humánum, erkölcsi és esztétikai érték: mindenk ellenére él és élni fog, míg magyar olvasók lesznek”, s vélelmezhetjük, hogy a „mindenk ellenére” ama transzszilvanizmus-értelmezésre utal újfent. „Nemzeti büszkeségnek” nevezi Kós Károlyt, s minden, szelíd kritikája ellenére pontosan értelmezi a húszas évek kisebbségi feladatait, Kós Károly meghatározó szerepét. A *Kiáltó szó* „ébresztő szavak voltak az országdarabolás utáni eszméletlenségben” – írja. Nemzeti tudatunkat erősítő szavak (Vallani és vállalni – Kemény János öröksége, *Hitel*, 2003/11.). Irodalmunk mai általános szellemiségével szemben, véli Sütő, a húszas évek elején „még erőteljes volt a nemzeti kötöttség, a magyarságot sújtó történelmi csapások drámaisága a költészetben is”. Trianon Erdélyben is „nemzeti sorsproblémáink kimondására készítette a helikoni közösség tagjait”. Akik, többségükben, „politikai, bölcseleti-világnezet, ars poetica-beli különbözőségeik ellenére” vallották és vállalták a magyarságmentés feladatait a „szellem fegyverével”. A „sokat vitatott transzszilván lelkiség”, Kós Károlyék „önvédelmi programjának transzszilvánista alapfogalmai tehát, az irodalmiakat is beleértve – valójában a nemzeti feldaraboltság siratásának retorikus kendőzését szolgálták”. 2004 karácsonyán (Én maradok, *Heti válasz*) ismét Kós Károlyról ír, hangvétele, a *Kiáltó szó*-ra utalóan újfent költőien telt, emelkedett, azt „drámai kiáltványnak” nevezi, amelyben „fájdalom és a cselekvésre szólító hevület a megáradt hegyi patakok sodró erejével görgeti a szerző mondandóit.” Szövegelemzése közben tanárosan precíz, az ok, amiért a kiáltványt értelmezi, nagyon is a jelenre utal, s ezért is megkívánja a pontosságot: „nem magyarok alkudtak, osztottak feldarabolásra ítélt országot. Nem magyarok taszítottak el minket ezeréves otthonunk sziklamagásából.... És midőn a békediktátumot kényszerűleg aláíró Magyarország lemondott rólunk, mert erőszakkal le-

szakítottak, akkor nem elvetett minket, nem vette le rólunk a gondját, hanem legyőzött, megtiport, kivérzett, kifosztott országgént tudomásul vette a főhatalom-változást. Mi mást tehetett volna?” Az indulat és a szövegértelmezési pontosság mögött a 2004. december 5-ei magyarországi népszavazás kudarca áll, de az író e tekintetben is különbséget tesz: „Trianont és december ötödikét, a hirtelen-kelletlen összecsapott, elsiegett, végig nem gondolt, civil szervezeti irányból kieroszakolt népszavazást súlyban, jellegben így összemosis: abszurdítás.” Sütő számára a Kós Károly-i kiáltvány, a húszas évek szellemisége, történelmi távlatában már hivatkozási alapul szolgálhat a jelen eseményértelmezéséhez. Mert „akik elvetik a súlykot”, valósággal „trianoni csapásként átkozzák a történeteket”.

A „muszáj-herkuleség” nagy változás és veszély korában címmel (1983–94) Páskándi Géza hatalmas tanulmányban (Néhány általános gondolat Kós Károlyék szerepéről alcímmel) értékeli Kós Károly életművét – a politikait, a művészt, azon belül az építészetit is. Több oldalnyi kultúrtörténeti áttekintés, sokféle ágazó-szálazódó elmélkedés után azt a kérdést teszi föl Kós Károlyval kapcsolatban elsőként: „mi a lélektani s nemcsak lélektani oka annak, hogy Kós Károly, a nagyon tehetséges és később roppant eredeti építész »sokműfajúságra« adja fejét”? Páskándi az építész lehetőségei felől közelíti meg a választ. „Kós építészettörténetileg maradandó – és folytatandó! – munkát kezdett, de – hogy stílszerűek legyünk – a maga lerakta fundamentumot és falrészét nem tudta betetőzni, még ha vannak is csodálatos eredményei.” Ennek egyik oka abban keresendő, írja Páskándi, hogy az építészet egyrészt költséges művészet, másrészt az újabb építészet minden szempontból a „praktikusság, a tömegépítkezés irányába fejlődik”. Kós mindehhez úgy viszonyul, „mint a kézműves a nagyiparhoz. És alul kell maradnia”. Kós számára a ház egy kicsit szentély is, amely személyiség és a hagyomány méltóságát őrzi. A román államtól Kós Károly aligha számíthatott megrendelésekre, de neki mindenképpen „szüksége van a közéletre, túl saját alkotói nyugtalanságán, túl azon, hogy – az akkori idők magyar politikushíányában – kisebbségi népszolgá-

lat szerepvállalása is megfogalmazódik lelkében”. Nem pusztán arról van szó tehát, írja Páskándi, ami sok nagy művésznél is előfordul, hogy „nem elégíti ki a művészet egyik ága, mert másfelől mindig alkotó energia-többlet halmozódik fel, ami feszíti-nyugtalanítja, mert érzi fontosságát”, hanem arról is, hogy aligha tehetne mást. „Társadalmi kényszerről” van szó tehát. A „cselekvés realizmusának” nevezi azután azt a magatartást, amellyel, társaival együtt magasba emelte a „kulturpolitikai épületet”.

A Páskándi-tanulmány második tétele a transzszilvanizmus értelmezése: ismét bő történeti előrajzzal. Úgy látja, a fogalom elválaszthatatlan Kós Károlytól, még akkor is, ha a „transzszilvanizmus változó jelentésű fogalom, politikai pillanat, történelmi helyzet módosítja, szűkíti vagy tágítja jelentését. Sőt: bővülő vagy zsugorodó fogalmi köre alkotóegyénekként is változik.”. Kós Károlyék elsődrendű érdeke volt, hogy útját állják „minden revans-szellemnek” – innen a *Kiáltó* szóban is kifejezet „lojalitás”. „A vesztesek ideológiája volna Kóséké?” Nem, s Páskándi szerint: a transzszilvanizmus egyfajta „átmeneti megoldást sugall. Áthidalást. Halasztást”. És „várakozó álláspontot”. De mégsem tekinthető pusztán „taktikai lényegűnek, mert elvisége van, humanisztikus principialitása és mögötte az együtt élő népek közös, reális harcai, a közeledés megannyi ténye”. A két világháború közötti erdélyi magyar szellemiség még „semmilyen büntudat-kurzusban nem vett részt (ez tükröződik Kós Károlyék egészséges hagyományvédelmében s a józan, mértéktartó közeledés tényeiben)” – szögezi le Páskándi.

Kós Károly és Kós Károlyék „politikai realizmusa” kellett ahhoz, hogy átlássák: akármeddig is tart, akár rövid és átmeneti, akár hosszú és végleges a versailles-i döntés érvényes hatálya – mindenképpen cselekedni kell. Ekkor és ezért született meg a *Kiáltó* szó. A kiáltványnak arra a nevezetes, és többnyire a félremagyarázások okát jelentő mondatára, mely szerint Erdély „külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel”, Páskándi tisztázó célzatú értelmezést ad. Alapvetően

hamis volna ezt úgy értelmezni, véli, mintha Kósék tagadnák a magyar kultúra, szellemiség lényegében egységes voltát. Mintha elfelejtenék, hogy az erdélyi magyar az egyetemes magyar kultúrához tartozik. „Az önállóság-hangoztatás a kérdésben valójában e kultúra táji-történelmi couleur locale-jára vonatkozik. És arra, hogy az együttélés bizonyos – pozitív! – helyi színeket, sajátos többletet ad hozzá. A jó-tékony kölcsönhatásokról szól tehát.” Kóséknak abszolút módon igazuk volt, amikor nem azt hangsúlyozták, ami elválaszt, hanem azt, ami összefog. Ez volt az egyetlen helyes és emberi megoldás. Kós Károlyék, a *Kiáltó* szó, majd a Céh – s a Helikon-beli társak nagy értékű alkotásokat, maradandó közösségi munkát nyújtottak az egész romániai magyar kisebbségi közélet és kultúra számára, mondja Páskándi. Ez egyik „legnagyobb eredménye volt Kósék politikájának, amelyben a katolikusok, örmény katolikusok, mózesvallásúak, protestánsok és mások – egészen természetesen – egy- és teljes értékű magyarnak számítottak”.

Kós Károly írásművészetére utalóan kifejti, hogy „mennyre anyakultúrában gondolkodik, mennyire nem kívánják és nem akarják leválasztani – valamiféle provinciális kultúraként – az erdélyit az egész magyar szellemiségről”. A Szent Istvánról szóló regényét, Az országépítőt említi, s annak „remekbe ötvözött archaizáló nyelvét”. Páskándi rendkívüli jelentőséget tulajdonít a szépirói nyelvnek, abban megtartó erő lát: „az élő, eleven, elfolyó és porló beszélt nyelv megtartó szerkezetet, formát akar, hogy kiállja az idő próbáját, ne hulljon szét, ne kopjon meg a szócséplő hétköznapiokban. Kósék számára a nyelv az ünnepélyesség pillanata is, kissé szertartás-nyelv, amely által emlékezni lehet a hovatartozásra, a honnan-jövésre. Az identitás-tudatot erősíti. Az egész magyarsággal, magyar múlttal való azonosságot, azonosulást.”

Összegzőképpen Páskándi azt írja: Kósnak legnagyobb építménye az „erdélyi cselekvő realizmus megalapozása”. A „változásban a veszély és a veszélyben a változás dialektikájának” érzékeny felismerése. Kósék gátat tudtak vetni a „tömeges asszimilációnak, a népiértésnek, a revans látványosabb és gyakoribb formáinak, a nyelv-, kultúra- és hagyo-

mány-irtásnak". A nemzetiségi lemorzsolódás alig volt számottevő, „bárha a burzsoá nacionalista Románia mindent megtett érdekében”.

Muszáj-Herkules volt Kós Károly, de olyan, vallja, véli Páskándi, aki „végtelenül boldog ember lehetett, mert millióan szerették, becsülték, nagyságát már életében elismerték. Ő ezt bölcs, szórakozott mosollyal, többnyire hallgatagon tűrte el. Boldog volt, mert nagy munkát végzett el jól, messzire hatóan.”

Számos verset is portré-értékűnek értelmezhetünk. A költői beszéd tömör, sűrű szimbolizmusa, a metaforákból építkező poézis, a kép gondolati szálakat köt egybe, s a vizualitás erőteljes hatására támaszkodva néhány sorban is teljes személyiségrajzot képes megépíteni. Például a kortárs, korbéli eszmétárs, Áprily Lajos 1923-as költeményében (Kós Károlynak. Születésnap vers, Kós Károly negyvenedik évfordulójára), még a közelmúlt nemzeti tragédiájára utaló metaforával indítja a lírai gondolatot, személyes érintettséggel, hiszen együtt élték át a történelmi traumát: „Ősz nem sodort még annyi lombot, / annyi riadt szót: »Minden összeomlott.« // Nappal kőszáltam, éjjel nem pihentem, / vasárnap reggel a hegyekre mentem.” A hegy s völgy vizuális megjelenítse azután a forrongó, változó, tragédiával terhes történelem szimbólumává lesz, a kép a hegy, a nemzet önmegtartó erejét, a minden változásnak ellenálló képességét hangsúlyozva, de nem a maradiság, a maradandóság, nem a zártság megtestesítőjeként, hanem éppenséggel a forrongással szembeni tisztaság és béke színhelyeként: „Ott lenn: zsibongott még a völgy a láztól. / Itt fenn fehér sajttal kínált a pásztor. // És békességes szót ejtett a szája, / és békességgel várt az esztenája.” A *Kiáltó* szó üzenete jelenik meg a versben, a Kós Károly vallotta békesség-óhajts, az egymás mellett élés békességének lehetősége. A költő egyetlen szóba keretezi végül a gondolatot: ez a minden tragédián diadalmaskodó táj maga Erdély.

A kései poéta utód, Farkas Árpád 1983-as, a születés centenáriuma írott verse (A szembejövőnek) már nem utal sem konkrét, se metaforisztikus szinten a nemzettragédiára: ő az építész és a szóval

élő, az író, az ígét hirdető Kós Károly kultikus arcát festi meg: „*Jöttél patamorajt túlkiáltó szónak, / zsuppot rakni megrokkánó hónak, / toronyot szétzúllott harangszónak.*” A „bokaharapdáló történelem” lírai képének utalása is általánosabb, kiterjeszthető idejű, s ha tudjuk, hogy a vers nem jelenhetett meg Romániában, csak Magyarországon, mert Kós Károly neve is anatómia alá esett, indokolt és fölemelő a szinte himnikus szárnyalás, a jelzők erőteljes felfokozottsága: „*Tornyuló tornyaidban süket / harangok elhullatják nyelvüket*”. A nyelv ősállapotát is idéző grammatikai szerkezet, a „hódítani”, s nem „hódolni” jött ember földézésé, a következetesen jelen idejű versbeszéd, a „szegd fel fejed” biztatása, a „még zúg a szél köröttem” sejtelmessége a nem felelhetőség, a mindenkori létezés tartományába helyezi azt, akinek a nevét sem írja le a költeményben. Ezzel a poétai gesztussal mintegy a jelen kényszerűségeire is utal (ha leírná, bizonyosan nem jelenhetne meg a költemény, s hogy így sem jelent meg, az a román politika ráadásajándéka lehet: ezzel kapcsolatban Dávid Gyula ír A Kiáltó szó. A betiltott centenárium címmel a *Kós Károly emlékezete* című kötetben, Nap Kiadó, 2005). Másrészt, a címre figyelve, bibliai allúziókat látunk, a föltámadott, és a kételkedőkkel szembejövő Megváltónak a hitetlenséket önnön létezésével meggyőző krisztusi jelene rémlik föl a versben. Amelyben nincs konkrét nemzeti traumára utalás, csak annak jelzése, hogy Kós Károly, a szembejövő, e traumák átélője, kibeszélője, időn és téren túl, a mindenkori nemzeti közösség kultikus alakja lett s marad.

Kányádi Sándor is a visszatekintő attitűd vershelyzetéből indítva az embernek és Istennek „kőből”, „fából” építkező, az embernek házat, az Istennek templomot rakó Kós Károly mesterségének megjelenítésére építi föl a lélekhez is szóló alkotó portréját. (Kós Károly arcképe alá, 1968.) A versbeszéd annak az ellentétes szituációnak az erejére támaszkodik, amely szerint a romlékony házak eltűnhetnek az időben, de az ige, a szó, a Kós Károly képviselte eszme minden anyagnál marandóbb, hatóbb, élőbb: „*raktál a léleknek / kőnél, cserefánál / erősebb igékből/ várat. / Áldjon érte Isten, / áldjon érte ember; / Isten s ember /*

dolga". A verszárlat egy új képpel új s erős metaforába zárja a vén, barázdált arc és a vén kalotaszegi hegy, a Magura látványát: „Barázdált orcádról / az idő aláfol, / mint az olvadó hó / a vén Maguráról". A versfordulat kiemeli Kós Károlyt a mindennapi létezés helyzetéből, egybeolvasztja a természettel, s ez a metafora nemcsak az időtlenséget, az örökkévalóságot ajándékozza a vers alanyának, de felidéri Kós Károly szemléletének, építési, írói alkotásainak mély, nagyon hangsúlyos természetközelségét is.

Az évek, évtizedek teltén, az utókor szemlélete kultikus alakká emelte Kós Károlyt: a szülőföldszeretet, a nemzetisége iránti feladatvállaló elkötelezettség, az értelmiségi-szellemi kötelességtudat, az együtt élő népekkel való békesség-óhajlás, a szellemi-kulturális, a nyelvi hagyományok megőrzésének, a természettel való együtt-létezés szükségességének, a kollektív kisebbségi jogok mindenkori bátor képviselésének példázatos alakjává. Arany János verse jut eszünkbe, a *Széchenyi emlékezete*, annak 24. szakasza, s főképp az utolsó két sora, mert illőnek véljük Kós Károlyhoz: „s nőttön nő tiszta fénye, / Amint időben, térben távozik".

SAS PÉTER

PhD, művelődéstörténész

KÓS KÁROLY GRAFIKAI ÉS KÖNYVMŰVÉSZETE

Varjúvár. Mesébe illő kicsi tornyos épület Kalotaszeg vidékén, az egykori sztánai üdülőtelepen. [1. kép] Megálmodója és létrehozója a 20. század elején a magyar építőművészet megújítójának indult sikeres tervező-építész, Kós Károly, aki a 20. századi Erdély politika- és művelődéstörténetének formálója, egyik emblematikus személyisége lett.

Az építész névjegye

Kalotaszeg lelki gyermeke éppen 130 esztendővel ezelőtt, december 16-án született a Bánság központjában, Temesváron. Predesztinációs hite szerint sem lehetett véletlen, hogy 106 esztendő múltával, éppen születésnapján, s éppen szülővárosában történt a jeladás arra a rendszerváltó robbanásra, melynek lökéshullámai a mai napig sem csillapodtak le teljesen. Nemcsak sikeresen induló életpályáját akasztották meg, életébe később is beleszóltak a történelmi események. Mégsem sodródott az árral, önállóságát megőrizve haladt a maga útján. „Körömszakadtig hűségeselek kell legyünk szegény Erdélyünkhöz, nem-hogy megtagadjuk – gyáva és önző könnyebbségért, kényelemért és – konjunktúráért ami önmagunknak való ostoba hazugság.” Ez a felfogása vezérelte, űzte, hajtotta a munkára, a harcra – kedvelt kifejezésével élve – a tusakodásra. Ha kellett templomot, iskolát, házat tervezett, ha kellett novellát, regényt, színművet írt, ha kellett politikai pártot szervezett, ha kellett sakkfigurákat faragott, ha kellett könyvet írt, nyomtatott, illusztrált vagy plakátot festett. Minden alkotása, amit csak életében az építészetben, az irodalomban, a közéletben vagy a képzőművészetben létrehozott, egy nagy és számára mindenkor szentnek tekintett cél érdekében született: az emberség és a magyarság összehangolásáért, hogy mindkettő külön-külön is megfelelően súlyos elvárásainak. Ahogyan Tamási Áron egyik mondatában kiöngyögzte: „*Aki embernek hitvány, az magyarnak alkalmatlan.*”

Kós Károly életszemléletének, látókörének végleges kialakulását a kolozsvári középiskola, a város, a körülötte fekvő táj s népe harmonizáló hármas egységének köszönhetette.

A kolozsvári Református Kollégium tanáraival, iskolatársaival számára a lelket és a szellemet egyaránt tápláló alma matert jelentette. A szabadkézi rajzoktatás hiányát a német nyelv tanára, a svájci születésű Gráf Jakab amatőr művész pótolta, az ódon épület rajztermében ingyenes rajz- és festőórákat adva. A rajzolás szenvedélyévé vált, visszaemlékezése szerint iskolai könyveit a tananyag szemléltető vázlataival színesítette. Észjárásának már fiatalkorában meghatározó elemét Benkő Samunak így fogalmazta meg: „Én képben gondolkodom, az

irodalmi élmény is mindig képi formában rögződött meg bennem.” A könyvet – mint esztétikai élményt – kollégiuma nagykönyvtárában fedezte fel. „A régi írárok nekem rettenetesen tetszettek – emlékezett vissza önéletrajzában Kós Károly – s bolondériám lett, hogy ezeknek az írárokhoz a duktusát elsajátítsam.” Beöthy Zsolt kétkötetes magyar irodalomtörténetében (Bp., 1906) talált rá az egykori margitszigeti zárda 16. századbeli lakója, Ráskai Lea dömés apáca kódexírására, melyet begyakorolva használt kézírásában, leveleinek betűiben. Bibliofil könyveinek egyik forráshelye a „barátírás”, a másik a kalotaszegi temetők fejfája volt. Sokszor csak ujja begyével tudta kitapintani a viharvert, időmárt névjeleket, egy-egy emberi élet kezdetének és végének számokba véssett időhatárait.

Kolozsvár öreg Bethlen-bástyája, a középkori várfalszakaszok és az ódon házak az elmúlt időről meséltek. Az általuk közvetített tanulást kibővítette, és egész Erdélyre alkalmazta: „A kövek tudnak beszélni. És a kövek igazat beszélnek csupán.” Kolozsvár iránti elkötelezettségéről így vallott önéletrajzában: „Szüleim városa lett az én otthonom is, az én városom, a meleg, az egyetlen város...” Városa korán megismertette a vallási tolerancia hagyományos erdélyi elvével, az együtt élő nemzetiségek, a különféle egyházak elfogadásával. Megismertette a monostori románokkal, a belvárosi szászokkal, a hídelvei örményekkel, a kétvízközi cigányokkal. Beszélgetett ortodox és neológ hitközséghez tartozó zsidókkal, akik természetesen a magyar kultúrához tartozónak vallották magukat. Felismerte, hogy a magyarok, németek, románok, örmények és egyéb nácio tagjaira létezik egy mindegyikükre egyformán találó jelző: erdélyiek. Innen eredeztethető regionalista felfogása, melyet Kós transzszilvanizmusaként emlegetnek: az erdélyi tudat azoknak a népeknek a tudata, amelyek egy meghatározott, zárt földrajzi egységben közös történelmi együttélésük során, egyedi jellemvonásaik megtartása mellett olyan, mindegyikre jellemző, azonos ismertetőjegyeket vettek fel, amik az ott élő népekre jellemző gondolkodásmódot és kultúrát alakítottak ki. Ez a táj nemcsak földrajziságában, de történetiségében és kulturális életé-

nek kiformalódásában is egyedi. Földrajzi zártsága, történelmi sorsa, életformát, stílust, hagyományt alakító képessége magyarázhatja meg azt a különleges összhangot, mely e tájnak és az itt élő ember lelkületének összecsengésében megnyilvánul. Ez tükröződik az erdélyi emberek és az őket körülvevő világ viszonyát kifejező kultúrájukban, így Kós Károly írásaiban és rajzaiban.

Felfigyelt Kalotaszegre, a tájra, az ott élő emberekre. A későbbiekben szűkebb pátriájává váló tájegységtől kapta építészetének, rajzainak, írásainak főbb motívumait.

Felfedezte a havasalji lunkákat és a „vénséges vén” Vlegyását – majdani írásainak színtereit, felfedezte az öreg fiatornyos református templomokat, a havasi esztenákat, a hímes kapukat, az írott fejfákat, a „csupos” fedelű házakat, az „iromba” csűröket – majdani illusztrációinak, rajzainak motívumait. A nagyszebeni

szász után rátalált Csaba királyfi székely népére, majd a havasi mócra és a kalotaszegi magyarra. [2. kép] Beszélgetett, diskurált Budai Nagy Antal, Kardos Jákob utódaival, elidőzött a Gálok és a Varjuk kurta-nemesi portáin. És rajzolt, rengeteget és szenvedélyesen.

Budapesten, a századelő forrongó, pezsgő kulturális világvárosában újabb meghatározó élmények, benyomások érték. Az Iparművészeti Múzeum könyvtárosa, Czákó Elemér hívta fel figyelmét a könyvgrafikára, a könyvművészetre, a bibliofil kiadványok csodálatos világára. Kós Károly esténként a korai fametszőművészek munkáin kívül Walter Crane mesekönyv-illusztrációit és Gordon Craig grafikáit másolgatta.

A kor művészi forradalmi döntően hatottak kialakuló művészi szemléletére. A szecesszió világhódítása, valamint az angol preraffaeliták, John Ruskin, William Morris, Charles Robert Ashbee

és Walter Crane mozgalma. William Morris létrehozta a Kelmscott Press nyomdát, ahol a könyvművészet – mely magában foglalta nemcsak a könyvkötészetet, hanem a könyvnyomtatást, valamint a könyvgrafikát – kézműves formája aratta diadalát a könyv ipari gyártása felett. Életre szólóan azonosult Ruskin megállapításaival, aki stílust, formát „a népnél keresett, és a népművészet forrását a középkor művészetében találta meg”.

Régi erdélyi peregrinus diákok utódaiként közép-olaszországi tanulmányútja során a római Szent Péter-templom kapcsán egész életművére jellemző, általános alapelveket fogalmazott meg: „Nem elég egyszerű ahhoz, hogy monumentális lehessen.” Egyszerűségük miatt annyira fenségesek, magukkal ragadóak rajzai, linómetszetei: őszinték, lényeglátóak, témájukba simulóak, magukkal ragadóak.

1906-ban, küüllömenti barangolásáról hazafelé utazván a székely vicinálison, különös monoton dallam ragadta meg. „Nem szoktam, nem szoktam hajnalban felkelni / Piros hajnal előtt a patakra menni / A patakra menni, véres ruhát mosni / Könnyeimmel áztatni, jajszóval sulykolni...” Ennek hatására született meg az a nyolc, illusztrált székely balladamásolatból álló könyvecskeje, melyet menyasszonyának adott jegyajándékkul. [3. kép] A nádtollat vezető művész keze a kalotaszegi fejfák feliratain fellelhető népi mesterek vonalvezetését, duktusát követte. A szöveg nem a népi kispika ősi emléke, tulajdonképpen ballada-utánezat, ami a nyelvi archaizálás segítségével akarta az eredetiség látszatát kelteni. Nem hamisítani akart, a lényeg a kézírás megkomponálásának díszítőszerepén, a könyv többi alkotóelemével való egységes mű-

vészi látvány megteremtésének szándékán volt. A kalotaszegi fodorvászónba köttetett rajzos beszámoló borítóját jegyese, későbbi

felesége, a türei református pap leánya, Balázs Ida „írásos” formában kihímezte.

A balladáknak az életében játszott jelentőségéről később így vallott Buday György fametszőművésznek: „Nekem a balladák gyerekkorom óta olyan, mint az imádságos könyv. [...] És bizonyosan tudom, hogy mint művész (ha és amiben talán az vagyok) kevés egyébnek köszönhetek annyit, mint éppen a székely balladáknak. Nekik köszönhetem jórészt azt, hogy a magyarság lett a fundámentoma minden vonalon abban, amit életemben művészi téren építettem jól-rosszul.”

Amíg a Japán kávéházban Lechner Ödön előadását hallgatta a megteremtteni vélt magyar stílus formakincséről, lélekben mindig otthon járt. Székelyföld, Kalotaszeg falvai, templomai, házai jelentek meg lelki szemei előtt. [4. kép] Érelődő gondolatainak, a nemzeti architektúráról kialakult véleményének méltó kifejezése

1908-ban az *Erdélyország népének építése* címen olvasható tanulmánya, amely végső következtetésében megfogalmazta meggyőződését, művészi ars poeticáját: „Népművészetünk alapja a középkor művészete, nemzeti művészetünk alapja a népművészet.” Írásművét két részre osztotta. Az egyik tanulmány Segesvár és Torockó, a másik Székelyföld és Kalotaszeg építészetét, néprajzát mutatta be. Középpontjában Kalotaszeg állt, melyet már annyira otthonának érzett, hogy megindult benne a lelki azonosulás folyamata. Úgy gondolta, az a vidék az ő igazi hazája, az a nép az ő igazi népe, mind-mind atyafia. A fodorvászonba kötött könyvecskét ugyancsak a megajándékozott, Balázs Ida hímezte ki színes fonallal.

Székelyföldön sokat emlegették Csaba királyfi mellett Attilát, a hunok vezérét, „Isten ostorát”. A történet nem hagyta nyugodni, előbb nádtollal felvázolta a szereplőket, a síkban tartott, felületüket ritmikus

osztással kidolgozott rajzokon egymás után öltött formát Attila király, Réka királyné, az áldozatot bemutató táltos, a hun harcosok. [5. kép]

„És most már kénytelen-kelletlen meg kellett komponálnom a rajzokhoz a szöveget is. Megírtam tehát az én verses »históriás énekemet« a székely népballadák modorában.” És kezdődött a daltamhoz, a képekhez álmódott mese: „Nagy régi időről emlékezem mostan, haj öreg királról nagy régi időben; hallottad-e hírit Atila királynak, Atila királynak Isten ostorának?” A 22 oldalas, *Atila Királról ének* szövegét és rajzait 1909-ben Györgyi Kálmán, a Magyar Iparművészet szerkesztője hasonló formában közölte.

1910 őszére felépült sztánai nyaralóhelye, későbbi családi otthona. [6. kép] Idézzük fel három évvel korábban, Rómában megfogalmazott alapvetését: „Nem elég egyszerű ahhoz, hogy monumentális lehessen.” Ars poeticája alkalmazásával lett a lecsupaszított, minden feles-

legtől megszabadított lényegét tükröző, a legegyszerűbb és egyben legalapvetőbb mértani testekből: kockából, hasábból, kúpból és hengerből álló Varjúvár monumentális.

A következő esztendőben, otthonában, a Varjúvár meghitt csendjében született meg legszemélyesebb, legintimebb alkotása, a Ráskai Lea duktusát követő, díszes címoldallal, huszonegy egész oldalas rajzzal díszített, harminckét oldalas kéziratos könyvecskéje, a *Régi Kalotaszeg*. [7. kép] A gyertya sárga fényénél, a cserepes vörös lángjánál díszes iniciálékat, színes kódexbetűket vetett avas hártýára. Akárcsak egy igazi kódex, a fekete, közből a lényegét kiemelő vörös-kék betűk egyenletesen futó sorai. Az eredetileg építész-

A kiadvány belső címlapja

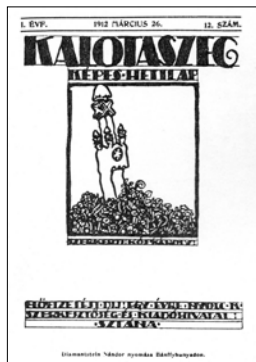
ti és építészettörténeti tanulmányoknak indult írást, a régies megfogalmazású, a valóságba vegyülő álmok és hitvallások krónikáját a Magyar Iparművészet folyóirat hasonló formában közölte. Mondatai a jövőt láttatták: „Az én lábam nyomát pedig eltemetheti a hó, de síromon sohasem lesz korhadt a feje, de a felém bomló domb virágos lesz mindig, tudom. És emlegetni fognak engem is és apáimat is az én véreim...

Az én munkámat folytatják ők, és az én

életem örökkévaló lesz bennük. Mert én itthon maradtam.”

A *Régi Kalotaszeg* egész életművével kapcsolatos, alapvető fontosságú vallomás megtételére is alkalmat adott. Benkő Samuval történt beszélgetései során bepillantást engedett legintimebb alkotói énjébe, a művész Kós Károly gondolkodásmódjába: „Mondtam már, hogy képbem gondolkoztam. Amikor írtam, akkor is képbem gondolkoztam, láttam a képet és azt írtam le. Nem fordítva. Ez így van. Amikor például a *Régi Kalotaszeg* című munkámon dolgoztam, az nem úgy volt, hogy megírtam a szöveget s azután hozzá rajzokat csináltam, hanem párhuzamosan készült rajz és szöveg. Ez minden könyvemnél így történt, még azoknál is, melyek illusztráció nélkül jelentek meg. Írás közben örökké rajzolgattam. Ez az én közöm a grafikához.”

1912-ben felébresztette Kalotaszeg nagyasszonya, Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka egykori lapját Csipkerózsika-álmából. Az újraindított *Kalotaszeg* című folyóirat szűkebb hazája életét volt hivatva bemutatni. [8. kép] Ez a lapalapítás igen fontos állomása művészi-politikai

fejlődésének. A címlapon kívül tollrajzot készített Mórincz Zsigmond Márkus című novellájához. A *Nyomtalan út* és az *Ember a havas alatt* címen megjelentetett versét s elbeszélését ugyancsak nagyon artistikusan illusztrálta.

Az időközben kitört nagy háború – az első világháború – megakasztotta Kós Károly szépen ívelő szakmai sikereit, majd mellékvágányra térítette eredeti pályájáról.

Abban az időszakban született A *Testamentum és Agrikultura. Anno: Nagy Háború. 1915* című és *Szólak az én maradékaimnak* kezdetű kézíratos, illusztrált könyvecskéje. Arra kérte utódait, hogy sztánai gazdaságát és Varjúvárat el ne prédálják. 1916-ban kedvére való feladatot jelenthetett Kárpáti Aurélnak a Táltos Könyvkiadónál megjelentetett balladai ihletésű, *Kőműves Kelemen* című drámájához címlapot és négy, egész oldalas illusztrációt készíteni. [9. kép]

1917-ben, a Konstantinápolyban felállított Magyar Tudományos Intézet munkatársa lett. Egy év múlva könyvet jelentetett meg *Sztambul. Várostörténet és architektúra* címen, benne az általa megformált címlappal és nyolc illusztrációval. [10. kép] Érdekessége, hogy

ott alkalmazta először a fekete nyomású rajz és a színes nyomású háttér cinkográfiai eljárásban ötvöződő kombinációját. A preraffaelita utánérzés, Gordon Crane kontúrozó technikája tükröződött vissza a török városról írt monográfiájának tollrajzaiban.

1918 karácsonyára hazaérkezett családjához, s végleg otthon maradt.

Az első világháború lezárásának időszakában Magyarország Wilson amerikai elnök 14 pontjának lázában égett. Kós, a „sztánai

Cavour” a wilsoni önrendelkezési elvek alapján megszervezte Erdély harmadik liliputi köztársaságát, a kalotaszegit. A politikai szervező mellett a képzőművész sem pihent: megtervezte a leendő köztársaság lobogóját, pénzerméjét és bélyegét. Az idők vihar az autonómiára törekvő vállalkozást az azóta fel nem bukkant művészi tervekkel együtt széjjelszórta.

1920 után első grafikus munkája a *Napkelet* félhavi folyóirat címlapterve volt, majd linóleum-vésői A *Gálok* című elbeszélésének illusztrációit formálták. [11. kép] Grafikus tevékenysége nem önfeledt szórakozása, sokszor egyedüli kenyérkereseti lehetősége volt. „A húszas években alig akadt munkám. Grafikából éltem, címlapkészítésből, betűrajzolásból. Meg persze a gazdaságból” – vallotta meg Benkő Samunak.

Visszatért a morrisi elképzelésekhez, az ő Kelmscott Manoriában, Sztánán, az ő Kelmscott Press-én, a sztánai kis házinyomdáján ültette gyakorlatba a preraffaelita tanítást. Pomogáts Bélának így emlékezett arról az időszakról: „Nyáron Sztánán műveltem a földet, télen könyveket csináltam.”

A sztánai nyomdát három könyvecske hagyta el. Az 1922-ben kiadott *Erdély kövei* című gyűjteményes kötet (70 számozatlan lap, 31 linóleumba metszett képpel, címlappal és kolofonnal) 200 példányban jelent meg. (Kolofonjában kiadási évként 1923 szerepelt.) [12. kép] Tizenegy metszetlapjánál külön-külön dúccal két színt, négy lapnál három színt használt. Különösen

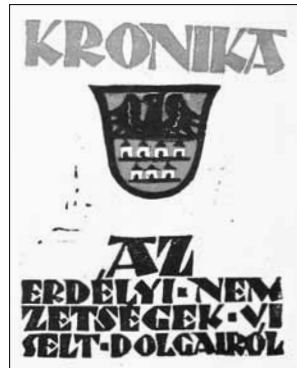

elegánsnak és hatásosnak mutatkozott a címlap vörös-fekete keretezett metszete, benne Erdély stilizált címerével.

A John Ruskin *Velencei kövei* háromkötetes munkája ihlette *Erdély kövei* című kiadványát a Berlinben, 1927. március 17. és április 6. között megrendezett erdélyi népművészeti és történeti emlékek kiállítására *Transylvania* néven német szöveggel és 31 linómetszettel megjelentették. A német nyelvű magyarázó szövegek több helyen lényegesen eltértek a magyar textustól.

Az *Atila királról ének* 1923-ban, 26 számozatlan lapon, 400 példányban nyomtatott könyv borítója, kilenc képe és iniciáléi linómetszetes eljárással készültek. A könyvecske megszületéséről Nyirő József így tudósított. „A sztánai kis présen, asszonya és gyermekei segítségével, együttesen szedték, préselgették, fűzték, kötözték éjfélbe vesző sok munkával; de együtt is csodálták, melegedtek át az alkotás tündérlányának mosolygására. [...] Súlyos igéin hej örvendezének, hej a szomorú részeknél mennyit könnyezének. Ilyen világ van ugyanis Sztánán, hol a Kós Károly által saját családjából alapított szerzetesrend lakik.” Eszmei és grafikai követője, Debreczeni László szerint: „A vastag vonalakkal közrefogott és tagolt háttér-mezők a képeknek sajátos üvegfestmény jelleget adnak.”

1924 karácsonyán, 88 számozatlan lapon, 250 példányban hagyta el a sztánai officinát a harmadik kiadvány. A *Kalácsa Kalendárium az 1925. esztendőre* elnevezésű naptárkönyv linóleummetszeteihez Szentimrei Jenő költő, író, szerkesztő, sztánai szomszéd költött, Kós szarkasztikus jelzője szerint „még rimes” verseket. A tizenkilenc linómetszeten Erdély veduta, látképszerű városképei, várainak ábrázolásai és fedelmeinek arcképei sorakoztak. [13. kép] Az eredetileg tervezett 12 erdélyi fejedelm bemutatása közül éppen a leg-

többet emlegetett, visszavárt Bethlen Gábor maradt ki, politikai megfontolásból kerülhetett a tablóba – kakuktktojásként – Mihály vajda (Mihai Viteazul) képe. A régi tematikus elődökhöz, a több száz éves fametszetes kiadványokhoz ragaszkodó módon volt benne *Memoriálé*, *Százesztendő's jövőmondó* és *Krónika* rész.

Könyvkiadói tevékenységére Kós Károly félszázad múltán is jóleső érzésekkel emlékezett vissza: „Öröm könyvet csinálni. Én nagyon szerettem. A művész átveszi a középkori mester funkcióját, s keresi a kapcsolatot a közönségével. A könyvművész a maga tervezte nagy példányszámú könyvek mellett, egyedüli darabokkal is el akar jutni a közönséghez. Ezek lennének a bibliofil könyvek.”

Az erdélyi magyarság művelődésében irodalomközpontúság alakult ki, az vált egyfajta kulturális modellé. Az 1920-as évek irodalom-szervező tevékenységének látványos eredményei voltak az egymás után alakuló kiadványvállalatok. A nyomdászat, a könyvművészet kérdéskörét elemezte Kós Károly 1923-ban a *Guild of Handicraft* című, az angol céhes hagyományokat elemző és erdélyi hiányát fájlató írásában. Rámutatott, mi mindenre voltak képesek a középkori mesterek és a céhek nyomdokain elindult preraphaelita művészek. Írásműve végén keserűen, de reálisan jegyezte meg: „Sem Ruskinunk, sem Morrisunk, sem Ashbee-nk nincsen, de a népünk sem angol, és névtelen iparosaink sincsenek, akik súlyos pénzeket áldoznának [...] művészi célokra.” Mindezek ellenére elszánt, bizakodó és tetterre kész: „Szükségünk van a művészetre, szükségünk a művészi munkára... és mert szükségünk van rá: meg kell teremtenünk.”

Egy év múlva, 1924-ben megszületett az Erdélyi Szépművészeti Céh, a 20. századi erdélyi könyvtípus megteremtője. Alapító tagjai – Kós Károly, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Nyirő József, dr. Paál Árpád és Zágony István – 1924. március havában kiadott körlevelükben kihirdették, hogy „adni akarunk az esztendőnek tizenkét hónapja szerint egyelőre és összesen tizenkét erdélyi könyvet, tizenkét írónak tizenkét munkáját.” Az Erdélyi Szépművészeti Céh fennállása alatt – 1925 és 1944 között – tizennégy sorozatra osztva, ötvenhárom szerzőnek 163

kötetben összesen 133 művét jelentették meg. (Sorozaton kívül 12 kötetben még 11 művet adtak ki.) A sorozat-számokban természetesen benne vannak Kós Károly könyvei, a *Varjú nemzetség*, az *Erdély*, a *Kalotaszeg*, a *Budai Nagy Antal* színpadi változata és az *Országépítő*. Grafikailag gondozott kiadványaihoz metszethatású tollrajzokat és a sztánai officinában alkalmazott módon linómetszeteket készített. Más szerzők általa illusztrált regényei, novellás- és verseskönyvei egyfajta értékítéletet is tükröztek, csak a neki tetsző irodalmi munkákhoz járult hozzá grafikai képanyaggal. [14. kép] A *Kaláka kalendárium az 1925. esztendőre* című sztánai kiadvány újragondolt változata „öltött könyvet” az *Erdélyi Szépművészeti Céh kalendáriuma* elnevezésű kisméretű kiadványokban. A naptárak öt esztendőn keresztül, 1929 és 1933 között jelentek meg. Tipográfiájukat Kós tervezte, borítójukat jellegzetes stílusú linómetszetei díszítették. Mindezt elhivatottságból, egyszerűségről tette, ahogyan Marosi Ildikó kérdésére kifejtette: „A magam könyvgrafikai illusztráló, borítólap-tervező és kötéstervező-rajzoló munkáját igazgatói kötelességemhez természetesen hozzátartozó munkámnak tartottam, amiért külön honorárium nem illet.”

Alkotói, szervezői s grafikai szerepvállalásának fontos állomása az 1926-ban megalakult helikoni íróközösség, melynek Kós tervezte emblémája kultusz-grafika lett. Az európai szellemi munkaközösség esztétikai-irodalmi nézőpontját az *Erdélyi Helikon* folyóirat tükrözte: „Erdélyisége világfigyelő tető, nem szemhatárszűkítő provincializmus.” Áprily Lajos jelmondatával bebizonyították, hogy európaiság és regionalizmus nem ellentétes fogalmak, céljuk az európai értékek Erdélyhez igazított önálló alkalmazása.

Sztánán, 1937-ben 150 oldalon nádtollal megrajzolta és megírta legkedvesebb állata, a ló történetét. Alkotása műfaját kompilációban

határozta meg. „Ennek a könyvnek megírása és illusztrálása olyan mulatságfélém volt, üdülésem, amikor tulajdonképpen efféle haszontalanságokkal foglalkozhattam. A grafikát különben is elsősorban a betűért szeretem.” – tette hozzá talányosan. [15. kép] A *Könyv a lovakról* díszes lapjait az általa faragott fatáblák közé kötötte és az avatatlan tekintetek elől lakattal elzárta.

A második világhéges után az Utunk irodalmi lap fejlécéhez tervezett címbetűket és illusztrációkat készített a Magyar Népi Szövetség 1946. esztendei naptárához. Korjelző linómetszetei az időszak sematikus stílusát idézték. [16. kép] A alapácsos munkás és a kaszás paraszt szövetségét szimbolizáló férfialakok között egy értelmiségi, a nyakkendő és köpenyes mérnök áll. Metszetei megőrizték megszokott stílusjegyeit, szecessziós vonalvezetését, a virághímes mezőket és a dicsőseges jövőt elhomályosító dekadens felhőket.

Az 1950-es évek politikai viszonyai végképp nem kedveztek alkotómunkájának. „Grafikai munkásságom ebben az időszakban egy plakátra, egy ex librisre és néhány könyvgrafikára zsugorodott” – emlékezett *Önéletrajzom* című vallo-másában.

Grafikusművészi munkássága kapcsán szólnunk kell a sztánai *Protestáns Bál* (1914), [17. kép] a *Kolozsvári Bál* (1924) és [18. kép] a kolozsvári *Véndiá-*

kok Bálja (1928) alkalmából készült bájos meghívóíró. A kászonyakabfalvi Pán gyógyforrás [19. kép] népszerűsítésének előmozdítására készített plakátjának névadója ma is mosolyt csal a néző arcára. A *Budai Nagy Antal* című drámájához megálmodott falragasza jól érzékelteti a felkelés drámaiságát. Az Erdélyi Szépmíves Céh bibliofil kiadványainak névre szóló ex librisein kívül szép könyvjeget készített önmagának, Székely Béla pszichológus-újságírónak, a *Tizenegyek antológiája* című gyűjteményes kötetnek és dr. Kabay Gábor sepsiszentgyörgyi ügyvédnek.

Ruskindt követve mindent megörökítésre ítélt, amiben esztétikumot látott: „Művészet minden, ami szép. Tehát éppen olyan nagy művészet egy jó asztal, szék vagy gyufatartó, mint egy kép, szobor vagy királyi palota, ha azt művészlélek igaz ihlettel alkotta meg.” Grafikai mentesek az akadémikus modorosságtól, a régi kalendáriumok illusztrációi

rációival állnak rokonságban. Linómetszeteinek szívesen adott ódon, középkori hangulatot. Előszeretettel öltöztette az embereket tájjellegű, maguk szabta, kissé nehézkes viseletbe.

1953-ban nyugállományba kényszerült. Életének hátralevő részében – 1977. augusztus 25-én bekövetkezett haláláig – figyelt, levelezett, diskurált és hagyományozott. Az alkotó embert munkája képviseli. Kós Károly művészi tehetségének fő jellemvonásai: teremtmény fantázia, széperék, a dolgok mélyére látó nyitott szem, művészi leleményesség, kezdeményező szellem, önálló gondolkodás és szakmai morál. Abban lehet művészetének titka, hogy megtalálta élete értelmét Erdély érdekel nélküli válllásában és szolgálatában. Ez Kós Károly életművének legfőbb jelentősége és reánk hagyott, folytatásra váró öröksége.

*

Varjúvár. Mesébe illő kicsi tornyos épület Kalotaszeg vidékén, az egykori sztánai üdülötelepen. Megálmodója és létrehozója a 20. századi Erdély polihisztóri sokszínűséggel munkálkodó mindenese. Az örök hűség erdélyi szimbólumát életével és munkásságával felmutató Kós Károly egykori lakóháza a Kárpát-medencét behálózó nemzeti identitástudat megerősítendő, 21. századi útvonalából sem hiányozhat.

POMOGÁTS BÉLA

irodalomtörténész

KÓS KÁROLY ÉS AZ „ERDÉLYI GONDOLAT”

KIÁLTÓ SZÓ

Kós Károly irodalmi, művészeti és közéleti munkásságát és az „erdélyi gondolatot” – a transzilvánizmust – nem lehet egymástól választani. Különbönb századi irodalmunk (de a korábbi korszakok irodalma is) azt tanúsítja, hogy a valóban „nagy irodalom” szellemi gyökérzetében mindig ott hat valamilyen nemzeti stratégia. Ady Endrénél a forradalmi magyarság, Babitsnál az európai kultúra, Móricz Zsigmondnál a nép felemelésének erkölcsi készítése, Illyés Gyulánál a demokratikus Magyarország eszménye, Németh Lászlónál a szabadság és az egyenlőség nagy eszményeinek egyeztetését megkísérlő „harmadik út” gondolata. Természetesen Kós Károly kulturális és politikai munkásságának is volt ilyen, mondjuk így, „központi” ideája, „vezéreszméje” – ez volt az „erdélyi gondolat”, amely a trianoni rendelkezések következtében önálló útra kényszerített erdélyi magyarság nemzeti-nemzetiségi „ideológiáját” máskülönbönb is megszabta a kisebbségi lét első évtizedében.

Az erdélyi magyarság sok évszázados történelmi és művelődési hagyományokra tekintett vissza: az egyetemes magyar hagyományok mellett külön erdélyi tradíciókra is. A középkori Erdélynek az ország védelmében folytatott tatár- és törökellenes harcai, amelyek mindenképpen azt a meggyőződést erősítették meg, miszerint az országrésznek az egész ország sorsáért és jövőjéért kell felelősséget vállalnia; az

erdélyi fejedelemség politikai és kulturális öröksége, amelynek fontos része volt a tordai országgyűléseken kimondott vallásszabadság, ez ugyanis az emberi személyiség függetlenségét erősítette meg, az 1848–49-es szabadságharc emlékei, amelyek széles körben növelték Erdély és Magyarország összetartozásának tudatát; valamint az erdélyi népek együttélése és egymással folytatott küzdelmei, amelyek ugyanakkor elmélyítették azt a felismerést, hogy Erdély nemcsak a magyar (és székely) nép szülőföldje és hazája, hanem a románoké és szászoké is, ugyanúgy hatással voltak ennek a tradíciónak a kialakulására, mint az erdélyi magyar kultúra kiváló egyéniségeinek példája. Az erdélyi magyar köztudat bensőséges ragaszkodással őrizte Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós, Bethlen Miklós, Körösi Csoma Sándor, Bolyai Farkas, Bolyai János, Kriza János, Barabás Miklós, Jósika Miklós és Kemény Zsigmond emlékét. Komoly szerepet játszottak az erdélyi magyar tradíció kialakításában a történelmi múltú magyar iskolák és kollégiumok, így a kolozsvári katolikus, református és unitárius kollégium, a nagyenyedi Bethlen-, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó- és a zilahi Wesselényi-kollégium, a székelyudvarhelyi és csíkszeredai katolikus középiskolák. Ugyancsak a regionális hagyományok gondozását vállalták az irodalmi és közművelődési társaságok, valamint az első világháború előtt és alatt megjelent folyóiratok, amelyek a századelőn megindult kulturális decentralizáció következményeként próbáltak Kolozsváron, Nagyváradon, sőt Kós Károly erőfeszítései által Kalotaszegen szellemi életet teremteni.

A különleges erdélyi hagyományoknak és a tradicionális erdélyi identitásnak igen nagy szerepe volt abban, hogy a kisebbségi helyzetbe szorított erdélyi magyarság olyan kulturális és morális értékekre támaszkodhatott, amelyek védelmet kínáltak a nagyromán nacionalizmus erőszakos támadásaival és a bukaresti kormányok minden területen korlátokat emelő kisebbségi politikájával szemben. Ezeket a hagyományokat és ezt az identitást őrizte meg és tartotta fenn az „erdélyi gondolat”, amelynek egyik első megfogalmazása és mindig következetes képviselője Kós Károly munkásságához fűződik. Ennek a

gondolatnak volt egyik első, valóban történelmi küldetést vállaló dokumentuma Kósnak (Paál Árpáddal és Zágoni Istvánnal együtt írott) *Kiáltó szó* című röpirata, amely (a magyar és a román államiságtól egyaránt elkülönülő) önálló Erdély történelmi örökségében jelölte meg a kisebbségi népközösség önmagára találásának és önszerveződésének eszközét. „A régi Magyarország – olvasom a röpiratban – nincs többé a számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsylvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akarunk hinni, hogy nincs, és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogyan is akarja akármilyen akarat, lesz örökön-örökké!”¹

Kós Károlynak és két társának a kiáltványa történelmi értelemben is úttörő volt, mert a magára maradt és szinte bénult állapotba kerülő magyar népközösség szellemi és politikai mozgósításának nagyhatású kezdeményezését jelentette. A *Kiáltó szó*, összhangban az első világháborút követő időszak nemzetközi politikai normáival, az európai államokat átfogó Nemzetek Szövetsége stratégiájával és a bukaresti kormány és az antant hatalmak között létrejött kisebbségi szerződéssel, valamint az Erdély és Románia egyesítését kimondó és ezzel Nagyromániát létrehozó 1918. december 1-jén és 2-án megtartott gyulafehérvári nemzetgyűlés határozataival (amelyeket különben a román kormányok sohasem hajtottak végre) kisebbségi önkormányzatot követelt. „Kétmillió magyarra – hangzik Kós Károly kiáltványa –, mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat, melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk a Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszerzi egyfelől akaratunk és erőnk, másfelől Románia józan belátása.”²

¹ Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához! Kolozsvár [19...] Lapkiadó részvénytársaság, 2–3.

² Uo. 5.

Az önkormányzat kivívására mozgósító kiáltvány végül cselekvésre mozgósító retorikával zárta fejtegetéseit: „kiáltok! Neked: Erdély, Bánság, Körös vidéke és Máramaros ezeresztendő magyarága: Ébredj kétesztendő álmodból, szemedet nyisd ki; nézz széjjel, és állj az új életben tusakodni akarók közé. A rohanó idő füledbe harsogja: elég a passzivitásból. Ami eddig orvosság volt, és védelem is talán, de mindenesetre becsület volt, méreg az ezentúl és gyávaság. Kiáltom a jelszót. Építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.”³

ERDÉLY SZOLGÁLATÁBAN

Ettől kezdve Kós Károly gondolkodásának és írói, művészeti, valamint közéleti tevékenységének tengelyében az erdélyi magyar népkisebbség önkormányzatának eszméje állott, és ez az eszme, mint történelmi hagyományra és kulturális identitásra az „erdélyi gondolatra” támaszkodott. Ennek a gondolatnak a történelmi és művelődéstörténeti megalapozását szolgálták Kós Károlynak azok a művei, amelyek általában Erdély vagy éppen a szűkebb páttriájának választott Kalotaszeg történetét, művelődéstörténetét, népművészetét mutatták be. Ilyen művei voltak, még az uralomváltozást megelőző időből az 1907-ben az általa metszett betűkkel, saját nyomdai technikájával menyasszonya számára ajándékkul készített *Székely balladák* című kis bibliofil kötet,⁴ az 1908-ban *Erdélyország népeinek építészete* című, külön füzetben megjelent nagyobb tanulmány és az 1911-ben közreadott *Régi Kalotaszeg* című, ugyancsak gazdagon illusztrált kiadvány. Későbbi szépirodalmi munkáiban, amelyek jobbra ugyancsak Kalotaszeget választották a történet színhelyéül, hasonlóképpen volt jelen az erdélyi gondolat. Így *A Gállok* című 1921-ben a kolozsvári Keleti Újságban folytatásosan megjele-

³ Ua.

⁴ Kolozsvár, 1973. Kriterion Könyvkiadó.

nő kisregényében, majd 1925-ben (az általa kezdeményezett és irányított Erdélyi Szépmíves Céh egyik első kiadványaként az olvasó elé került) *Varju-nemzetség* című regényében, amely Bethlen Gábor fejedelemiségének utolsó éveitől II. Rákóczi György fejedelem végső bukásáig és haláláig (tehát az 1629 és 1660 közé eső három évtizedben) mutatja be egy kalotaszegi kis falu és távlatosabban Erdély történetét. Hasonló írói szándékok nyomán születtek Kós Károly későbbi művei is, így 1932-ben közreadott *Kalotaszeg* című kötete, ebben olvasható a *Budai Nagy Antal históriája* című történelmi elbeszélés is, amely az 1936-ban bemutatott *Budai Nagy Antal* című nagysikerű történelmi dráma alapjául szolgált. Az 1934-ben megjelent *Az országépítő* című történelmi regény Szent István alakját és ezen keresztül a kereszténység és a pogányság véres küzdelmét ábrázolja, ugyancsak erdélyi háttérrel, nagy figyelmet szentelve a bemutatott korszak erdélyi eseményeinek. Ennek a regényének is elkészült a színpadi változata, ezt 1942-ben a budapesti Nemzeti Színházban adták elő.

ERDÉLY TÖRTÉNETE

Talán nem túlzás arról beszélni, hogy Kós Károly transzszilvanista szemlélete és meggyőződése legteljesebben *Erdély – kultúrtörténeti vázlat* című 1929-ben, ugyancsak az Erdélyi Szépmíves Céh könyvei között megjelent munkájában nyilatkozott meg. Ahogy a két világháború közötti korszak erdélyi történelmi regényei – Makkai Sándor, Gallai Domokos, Nyirő József, Szántó György és mások művei –, úgy Kós Károly alapvető műve is a történelmi tapasztalatok, a kulturális hagyományok és az erdélyi népek együttélésének többnyire küzdelmes históriája révén határozta meg az „erdélyi gondolatot”, s ezt az általában, leginkább természetesen a fejedelmi korszakban külön utakon járó, az erdélyi társadalom és történelem sajátosságait bemutató erdélyi magyar önszemlélet és identitástudat szövi át. Ennek mintegy alapvetéséül szolgált a nevezetes „kultúrtörténeti vázlat”, ennek füg-

geléke művészi litográfiák sorában mutatta be Erdély nevezetes épületeit és népviseleteit.

Az Erdély történetén és kultúráján végigtekintő író bizalommal beszélt az erdélyi népek általa kíváncsnak tartott közös identitástudatról, bízni akart abban, hogy Erdély népei (magyarok, románok és németek) képesek lesznek arra, hogy egymással összefogva alapozzák meg a történelmi országrész jövőjét. Fejtegetéseit a következőkkel fejezte be: „Hogy mi lesz Erdély népének és kultúrájának útja a jövőben, az jórészt Erdély népeitől függ. A história bizonyítása szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki legdagadtabban és legteljesebben, amikor népei egyakarással vállalták a külön erdélyi sorsot és építették azt külön erdélyi eszükkel.”⁵

Kós Károly transzszilvanizmusa ezekben a megállapításokban kapott igazán jelentőséget, és valóban az általa képviselt „erdélyi gondolatnak” lehettek volna – üdvös lett volna, ha lettek volna – stratégiai következményei. A transzszilvanizmusnak a két világháború közötti évtizedekben határozott eszmei ereje és közösségteremtő képessége volt, és mint ilyen, hozzájárult ahhoz, hogy a kisebbségi sorba került erdélyi magyarság erőteljesebb népi szolidaritással tudjon ellenállni a bukaresti kormányok politikai támadásainak. Mi több, abban is szerepet vállalt, hogy az erdélyi népek: magyarok, románok és németek közös történelmi múltjának feltárásával és egymásrautaltságának hangoztatásával enyhítse az etnikai feszültségeket, és valamiféle közös erdélyi jövőképet rajzoljon a három erdélyi nép elé. A transzszilvanizmus képviselőinek ez a szellemi stratégiája bizonyára jótékony hatással lehetett volna nemcsak az erdélyi magyarság megmaradásának esélyeire, hanem egy kíváncsnak magyar–román stratégiai kompromisszum elérésére is.

⁵ Erdély – kultúrtörténeti vázlat. Kolozsvár, 1934. Erdélyi Szépművészeti Céh, 88.

A magyar „transzilvánisták” erőfeszítéseit mindazonáltal nem igazolta az idő: a román szellemi és főként politikai életben jórészt visszhangtalanok maradtak az „erdélyiség” híveinek érvei. Korábban a kiegyezés utáni magyarországi politikai életben szerephez jutó román Nemzeti Párt többször is kifejezte arra irányuló törekvését, hogy Erdély (a magyar államon vagy éppen a Monarchián belül) bizonyos önkormányzatot kapjon, ezzel is nagyobb szerephez juttatva az ott élő román politikai és kulturális szervezeteket és intézményeket, a trianoni fordulat után azonban mereven elzárkózott a hasonló magyar törekvések elől. A szász értelmiség egy időben érdeklődést mutatott a magyar kezdeményezések iránt, a harmincas évek közepétől azonban a Berlinből érkezett „nagynémet” propaganda hatása alá került (valójában ez okozta 1945-ben a szász népesség tömeges elhurcolását és néhány évtized múltán a nagy hagyományokban gazdag erdélyi szász kultúra felszámolását), a fiatalabb magyar nemzedékek pedig, látva a transzszilvanisták kudarcát, úgyszintén elfordultak az erdélyiség eszményeitől, és inkább a magyarországi közélet és irodalmi élet különféle irányzataival (a konzervatív körökkel, a Nyugat körül gyülekező táborral vagy a népi mozgalommal) kerestek kapcsolatokat.

Az író mindenesetre élete végéig kitartott az „erdélyi gondolat” mellett, ebben fedezve fel az erdélyi kérdés demokratikus megoldásának lehetőségét. Imént idézett *Erdély* című művében olvashatók a következők: „Ezer esztendő nagy idő még népek és kultúrák életében is, de ezer esztendő alatt Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képére átfőrdalni. Külső erők néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben a három együtt élő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságaik ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi, más a királyföldi szász, mint a németországi német és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli; fizikumban is más, de mentalitásban éppen az. És ha megmaradt a

román romának, a szász németnek és a magyar és székely magyarnak, de egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küzdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha.”⁶

Az *Erdély* és még számos irodalmi, történeti, művészettörténeti és néprajzi munka szerzője (valamennyi megkerülhetetlen az erdélyi magyar, egyáltalán a magyar nemzeti művelődés értelmezése során) mindvégig kitartott transzszilvanista meggyőződése mellett. Annak ellenére, hogy tervei és ideáljai végül is szép illúzióknak bizonyultak, illúzióknak, amelyeket mindig megcáfolt és megbuktatott a politika. Kós Károly munkásságának azonban volt egy olyan morális értéke, amely felül tudott kerekedni a történelem cselvetésein, erőszakosságain: ez *hűsége* volt hosszú életének közéleti és kulturális eszményeihez. Ez a hűség ma is például szolgálhat a jelen és a jövő erdélyi és magyarországi (Kárpát-medencei) nemzedékeinek.

DEÁK-SALA REBEKA

építész

SZILVESZTER SZABOLCS és BOKOR MILÁN

építészhallgatók

NYÁRI EGYETEM KALOTASZEGEN

A 2013-as sztánai örökségvédelmi tábor bemutatása

Bemutatónk, amelynek a Nyári Egyetem Kalotaszegen címet adtuk, azt az eseménysorozatot mutatja be, amely 2013 nyarán zajlott le. A hatéves múltra visszatekintő, Erdélyben zajló Építészeti Nyári Egyetemek célkitűzései közé tartozik az erdélyi épített örökség megvédelme, dokumentálása és ápolása. A Nyári Egyetemek egyik érdekessége, hogy diákok által vannak megszervezve, elsősorban erdélyi építészhallgatók számára. A hagyományt dr. Guttmann Szabolcs építész, a Romániai Építészakadémiának Erdélyi fiókjának elnöke kezdte el. Az utóbbi két évben a nyári egyetemek több más szak bevonásával zajlottak. Részt vettek földrajz, művészettörténelem, szociológia, tájépítés és turizmus szakon tanuló diákok is. Fontosnak tartjuk, hogy a ránk maradt épített örökséget ne csak ápoljuk, dokumentáljuk, hanem ismertessük is meg a széles közönséggel és tartalmukat mindenki által elérhetővé tegyük.

Mivel a 2013-as év Kós Károly Emlékévének van nyilvánítva és születésének 130. évfordulóját ünnepeljük, az idei Nyári Egyetem témája Kós Károly kalotaszegi tevékenységének, tervezési és restaurálási munkálatainak dokumentálása volt. A kalotaszegi helyszínek közül, ahol Kós Károly igen jellegzetes alkotásainak a nyomát megtalálhatjuk, az egyik leglátogatottabb és legtöbb érdeklődést kiváltó helyszín termé-

⁶ Uo. 87–88.

szetesen a sztánai állomáshoz közel eső, 1910-ben épített Varjúvár, amelyet saját hétvégi házának tervezett az építész.

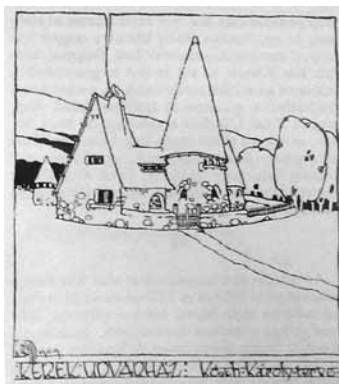
Figyelembe véve a Varjúvár meghatározó jellegét a kalotaszegi tájegységben és Kós Károly végrendeletében is megjelenő kívánságát, miszerint a Varjúvár egy része látogatható kell legyen az érdeklődők számára, fontosnak tartottuk, hogy a Varjúvárat megnyissuk a nagyközönség számára. Ebből adódóan a Nyári Egyetem programján belül megszerveztük az ún. Sztánai Örökségápoló Tábor, ahol 20 diák vett részt, akik mind a Kolozsvári Műszaki Egyetem Építészeti és Városrendezési Karán tanulnak vagy ott végeztek. Az egyhetes örökségápoló tábor alatt sikerült újraépíteni a Varjúvárat körbeölelő kőkerítést és támfalat.

Ahhoz, hogy érthetővé váljék, hogy miért tartottuk fontosnak ezek újjáépítését, kitérünk arra az érdekes jelenségre, hogy miért épített Kós Károly egy várat saját otthonának és miért nem egy jellegzetes kalotaszegi népi házat.

130 évvel ezelőtt, Kós Károly megszületett Temesváron, ahonnan öt év után Szebenbe költöztek, egy olyan lakásba, amely a szebeni várfal kör alakú tornyából és egy hozzá kapcsolódó négyzet alakú szobából állt. Tehát Kós gyermekkori hálósobája egy kisméretű kör alakú szobácska volt, amelynek formája és

hangulata akkora nyomot hagyott benne, hogy amikor 25 évesen elkezdte megrajzolni a saját otthonaként szolgáló lakóházat, akkor gyermekkori lakhelyének középkori vár-formáját, hangulát vette mintául.

„Szebenben négy esztendeig laktunk, s gyermekkoromnak erre a szakaszára már jobban emlékszem. Mindenekelőtt lakásunk-

ra... Egyik szobánk különösen tetszett nekem, mert az kerek volt, kupolamennyezettel és másfél méteres mély ablakfülkékkel (az egykori vár tornyában). ... Ez a szoba erősen izgatta gyermeki fantáziámat. Belőle csapott meg első ízben – akkor még tudatomon kívül – rég elmúlt erdélyi századok ódon illata, kőbe írott romantikája.”¹

Ha megfigyeljük azokat a rajzokat, amelyeket a Varjúvár felépítése előtt készített, és amelyek a magának elképzelt lakóházak alapformáit ábrázolják, észrevesszük a középkori várépítés egy-egy miniatűr változatát: egy kerek bástyatornyot és az azt körbeölelő várfalat. Amint látjuk a sztánai Varjúvár is egy terméskőből épített kör alakú toronyból, egy hozzáépített négyzet alakú dolgozószobából áll, amit körbevesz egy kör alakú kőkerítés. Kós Károly tehát nem egy kalotaszegi lakóházat épít magának, hanem egy középkori várat, amely szimbolikusan megjelöli és védelmezi Kalotaszeget.

¹ Benkő Samu beszélgetései Kós Károssal: „A legszebb élet amit magamnak el tudtam képzelni”, 1978.

Következésképpen a Varjúvárat körbeölelő kőkerítésnek megvan a maga jelentősége és szerepe a várat meghatározó jellegében. Az elmúlt években ez a kőkerítés sok változáson ment keresztül. Az eredeti folytonos kőkerítést le kellett bontani, mivel a dombról lefolyó esővíz nem tudott keresztülfolygni rajta és sok kárt tett a Varjúvárban. Helyenként élő sövényre lett kicserélve.

A 2013-as alkotótábor elsődleges célja volt a várat körbeölelő kőkerítésnek a visszaépítése annak érdekében, hogy visszaadja a Varjúvárnak a vár jellegét.

A tábor időtartama hét nap volt, ami idő alatt a szállás és az ellátás a Varjúvár közelében levő Szentimrei-villában történt. A kőkerítés építést Kiss Zoltán kőfaragómester vezette és felügyelte, miközben tanulságos történeteket mesélt a szakmáról, a kövel való hagyományos építkezési formákról és gyakorlati tanácsokat adott ezekkel kapcsolatban. A kőkerítés építéséhez felhasználtuk a meglévő köveket és kipótoltuk Vistáról hozott terméskövekkel.

Az egyhetes tevékenységek közé nem csak a kemény és fárasztó munka tartozott. Kolozsvári építészek tervbemutatói, kirándulások és az esti szórakozások sem maradtak el.

Bemutatásunk célja ismertetni azokat a tevékenységeket, amelyek diákok próbálkozásai annak érdekében, hogy megismerjük épített örökségeinket, az őseinktől tanult hagyományos építkezési formákat. Úgy gondoljuk, hogy ezek az ismeretek feltétlenül szükségesek egy újtárra indult fiatal építész batyujában ahhoz, hogy otthonában és saját kultúrájában szépet és jót tudjon alkotni. (A képen az építőcsapat látható.)

KALOTASZEGI KIRÁNDULÁSOK

A Kalotaszegi Dokumentációs Körút kettős céllal született. Az egyik, a kézzelfogható, egy kiállításanyag létrehozása a frissen megnyílt Varjúvár számára, a másik, az eszmei, egy olyan probléma orvoslása, melyre már az események szervezése közben fény derült. Ez a probléma pedig – bármekkora szégyen is – az, hogy az erdélyi magyar építészhallgatók közül sokan nagyon keveset tudnak Kós Károly életművéről, holott pont ők érezhetnék a leginkább magukénak.

Így nem az lett a fő célkitűzésünk, hogy egy komoly kutatási munkát bízunk a nyári egyetem résztvevőire, hanem egyszerűen az,

hogy egy minél átfogóbb és mélyebb betekintést kapjanak Kós életébe és munkásságába.

A dokumentációs körút két egymást követő részre oszlott. Az első Kalotaszegen zajlott, melynek keretén belül a diákokkal meglátogattunk tizennégy, a Kalotaszeg tájegységben található Kós-munkát, Anthony Gall Kós Károly-kutató vezetésével és segítségével. Mivel előre tudtuk, hogy hasonló munkát már sokan mások végeztek előttünk és nem mi voltunk az elsők, akik végiglátogatták őket, inkább az épületek mai állapotának a dokumentálására koncentráltunk, feltüntetve a változtatásokat, rongálódásokat, oda nem illő beavatkozásokat, remélve, hogy így munkánk nemcsak a diákoknak bizonyul hasznossá, hanem minden érdeklődő számára.

A körút voltaképp egy csillagtúra volt, Kolozsvár központtal. Reggeltől délutánig kisbusszal meglátogattunk napi 3-4 helyszínt, Anthony Gall vagy a helyi tiszteletesek pedig mindegyik helyszínen rövid előadást tartottak az épületek történetéről és jelentőségéről, fel-

hívva a diákok figyelmét különböző érdekességekre és kapcsolódó történetekre. Ezután kezdődött maga a dokumentációs munka, a fényképek, rövid filmek és rajzok elkészítése. A gyűjtött anyagot esténként feldolgoztuk, csoportosítottuk.

A túrát azokkal az épületekkel kezdtük, melyeken nemcsak dolgozott Kós (restauráció, toldások), hanem meg is ihlették őt, s melyeket eszmei forrásként használt. Első állomásunk a magyarvalkói református templom volt. Az épülettel sokat foglalkozik a helyi tiszteletes, az

A valkói református templom
(Ambrus Ákos rajza)

egyik kaputornyot már újracsindelyezték, de további javításokra van szükség. Mivel a figyelem eddig inkább magára a templomra irányult, a várfal néhol nagyon rossz állapotban van. Később a Kós által restaurált magyarvistai református templomot és a magyar-gyerőmonostori református templomot látogattuk meg. A valaha kéttornyú gyerőmonostori templom gyakran válik Kós regényeinek színterévé. Kós számára az egyik legfontosabb inspirációs forrás, a körösfői református templom után meglátogattuk a falu művelődési házát is. Ezt az épületet a kilencvenes években már jelentősen átépítették, de akkor még felismerhető volt. Mára, egy újabb felújítás miatt az eredeti épületre a falubeliek sem emlékeznek, PVC-keretes ablakok és más igénytelen beavatkozások csúfították el a felismerhetetlenségig.

Ketesd volt az egyetlen település, ahol negatív véleménnyel voltak Kós Károlyról. A falu lelkipásztora szerint hiba volt a templom eredeti, 37 méter magas (a környéken az egyik legmagasabb) fa haranglábát kő és téglá toronyra cserélni. Mindezek ellenére az épületet becsülettel őrzik, az elmúlt 20 évben lépcsőről lépésre fel lett újítva. Másnap az erdőfalvi görög katolikus templomot látogattuk meg, amely sajnos csillogó bádorgborítást kapott, de érdekes módon csak az út felől.

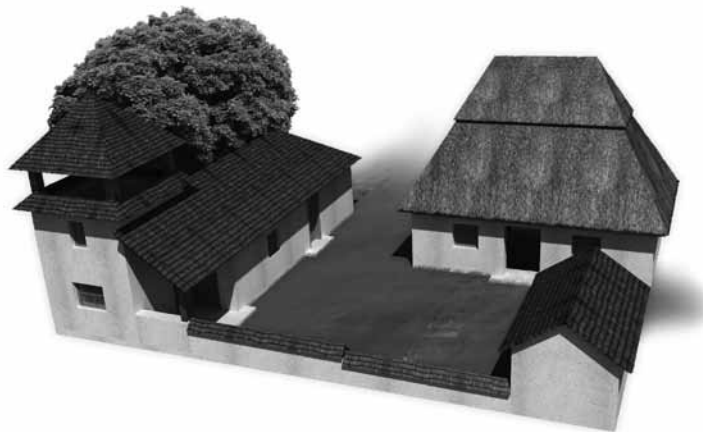
Bábonban a református templom és tanterem helyzete nem olyan „fényes”, mint az erdőfalvai templomnak. Mivel a községben már alig van magyar diák, nincs sem tanító, sem helyi pap, az iskola üres és elhagyatott. A templom gondnoka viszont megemlítette, hogy ő még emlékszik a Bábonyi Református Egyházközség Mezőgazdasági Majorjára és Földművelési Iskolájára, amely a falu határában volt, de elpusztult a második világháború után. Anthony Gall már kereste az épületcsoport romjait, sikertelenül. Előkerült viszont egy korabeli fénykép a

Az előkerült fénykép

gondnoknál, minek alapján újabb kutatást indítottunk Anthonyval. Az első völgyben nem volt szerencsénk, de az erdőn átvágva a következő völgyben rábukkantunk az L alakú főépület alapjaira. A tábor későbbi részében rekonstrukció is készült régi fotók alapján.

A bikali református templom sürgős felújításokra szorul, az egyházközség csak felületes javításokat tud megengedni magának. Külön nap jutott Sztána falunak, a sztánai állomás-telepnek (itt ta-

A Varjútanya rekonstrukciója

lálható többek között a Varjúvár) és környékének. A Varjúvárnál nem csak magával az épülettel foglalkoztunk, itt a résztvevők megismerkedhettek Kós Károly magánéletével is. A szomszédos Szentimrei Jenő író lakóháza ma panzió, főleg a lassan zarándokhellyé váló Varjúvár látogatóinak szolgálatára. Az állomás-telep infrastruktúrája majdhogynem használhatatlan, esős időben személygépjárművel szinte lehetetlen normálisan közlekedni, erre hamarabb megoldást kellene találni, főleg a Varjúvár részleges megnyitása miatt. Megtekintettük a Varjútanyát is, Kós műtermét és tanyáját, ahol munkájának jelentős részét végezte. A tanya a második

világháborúban elpusztult, de a bábonyi mezőgazdasági iskolához hasonlóan erről az épületcsoportról is készült rekonstrukció. Végül Kós Szidónia nyaralóját érintve lesétáltunk a faluba a görög katolikus templomhoz. A templom apró részletei, finomságai vagy meg sem valósultak, vagy eltűntek a helyi román gyülekezet érdektelensége miatt.

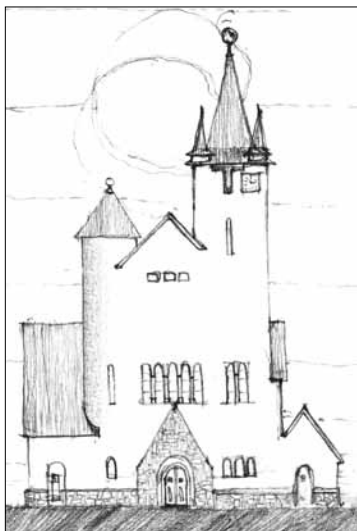
Reméljük, hogy már a dokumentációs körút első, kalotaszegi felével is felcsigáztuk a diákok fantáziáját, és ők is belátják, hogy bőven akad tennivaló, bizonyára nem csak az általunk meglátogatott falvakban. Biztosak vagyunk abban, hogy egy kis segítséggel, vagy csak megfelelő szakemberek érdeklődésével és irányításával egyre több település elkezdheti követni a jó példákat.

KOLOZSVÁRI BARANGOLÁSOK

Kós Károly munkásságának felfedezőtúrája Kolozsváron folytatódott csapatunk számára. Kós kolozsvári munkái között jelentős középületek, nagy értékű villák és kisebb típusházak vannak.

Az első nap szakrális épületeket látogattunk meg, éspedig a Farkas utcai református templomot, melyet Kós tervei alapján restauráltak. Ezen a napon a diákok megnézték a Felsővárosi református templomot, azaz a Kakasos templomot, mely idén ünnepli befejezésének 100. évfordulóját. A kolozsmonostori apátság mellé tervezett haranglábat is leltárukba vettük. A Kerekdombon található, jelenleg a Transsylvania Nostra és a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság székhelyeként szolgáló épületet, Kós Károly első megépült művét, a szülei számára tervezett házat is dokumentálták a diákok.

Ezek az épületek mind jelenleg is használatban vannak, a Kakasos templomban 2012-ben a felújításkor az egész padlózatot kicserélték és új kövek kerültek a helyükre. A templomra felkerültek, az eredeti terv alapján, a Zsolnay-cserepek, amelyet az építéskor nem tudtak kivite-

Az idén 100 éves Kakasos templom
(Bokor Milán rajza)

A folytatásban a diákok Mátyás király szülőházát és az Írisz negyed református templomát, majd két villát, a Kornél Viola- és Folyovits-villákat nézték meg.

A Rákóczi úton lévő Kornél Violának tervezett ház félig elhagyatott. Az oldalsó bejárat kaputelefonján egy titokzatos bérlő válaszolt, aki semmi információt nem osztott meg magáról és nem engedte, hogy megnézzük az épületet, ezért azt csak távolról vizsgálhattuk.

A tető egy részén az eredeti kerámia cserepeket lecserélték fémlemez fedésre, és tetőtéri ablakkal is kiegészítették. A felső szinten a nyílászárókat újakra cserélték, ellentétben az alsó szinttel, amely teljesen elhanyagolt állapotban van.

A Folyovits-féle villa helyzete még ennél is rosszabb. Az eredeti villaépület ma több önálló lakásból áll. A főhomlokzaton lévő kiugró tornác kőoszlopsorait befalzták, az emeleti terasz mellvéd-fala és a

lezni pénzhiány miatt. Ugyancsak ekkor kerültek fel a Kós által tervezett csillárok is.

A második nap a kolozsvári Központi Parkban álló Műcsarnoknál kezdődött. Ez az épület jelenleg a kolozsvári Művészeti Egyetem tulajdonában van, a festőnövendékek műhelyként és kiállítótereként funkcionál. Az épület eléggé elhanyagolt állapotban van, és a Kós által tervezett bútorok közül is csak négy darab kanapé áll az épületben, melyek vörös bársony ülőrészt az idő barna műbőrre cserélte.

belső lépcsőház burkolata szintén nem eredeti már. Ezenkívül a villa állapota nagyon elhanyagolt és gondozatlan, mivel senki nem lakja a házat. Az általunk látogatott Kós-épületek közül ez a villa van a legrosszabb állapotban.

Az épületek feltérképezésénél Kolozsváron szakmai segítséget, eligazítást nyújtott dr. Guttman Szabolcs építész és Weisz Attila művészettörténész.

A MUNKA FOLYAMATRÓL

A diákok munkafolyamata több tevékenységből tevődött össze. Az információgyűjtés két szinten zajlott. Előzetesen mindenki informálódhatott Anthony Gall Kós-albumából², majd az épületekkel való találkozásnál igyekeztünk olyan személyeket segítségül hívni a körbevezetésben, akik részletesen tudtak mesélni az adott épületről.

Emellett a diákok fotókkal és helyszínen készített vázlatokkal is dokumentálták a műveket. Mindez a Varjúvárbán berendezendő kiállításanyag alapjául szolgált. Ezt szintén az építészhallgatók állították össze a dokumentálás utáni időszakban. A munka végeredménye tehát tizennyolc A3-as méretű pannó volt, ami ma a Varjúvár toronyszobájában megtekinthető.

A munkánkat júliusban a keretesemény, az idei Erdélyi Nyári Egyetem keretén belül is bemutathattuk, ahol több mint száz résztvevő ismerhette meg Kós Károly munkásságát. Nem felejtjük el megemlíteni, hogy a dokumentációs körút végén egy kirándulást szerveztünk a Varjúvárhoz és Sztánára, ahol Anthony Gall angolul tartott előadást Kósról több mint hatvan érdeklődő kolozsvári diáknak. A több szakmát bevonó, magyar és román diákokat egyaránt megmozgató Nyári

² Anthony Gall: Kós Károly műhelye, 2002.

Egyetem lehetőséget adott arra, hogy szélesebb közönséggel is megismertessük Kós munkásságát a munkánkon keresztül.

A Romániai Építészakadémia Erdélyi Fiókjával közösen feltett célunk, hogy egy nyílt, bővíthető adatbázist hozzunk létre, melyen elérhetőek a Nyári Egyetemek dokumentációi, ezen belül természetesen Kós Károly munkásságának dokumentált része is.

Mi, fiatal építészhallgatók úgy tartjuk, hogy 2013-ban is kell még Kós Károly hagyatékát ápolni, talán jobban, mint valaha. De talán még fontosabb, hogy megismerjük az ő munkásságát, ha úgy tetszik, újra felfedezzük őt és megkeressük azokat a támpontokat, melyeket hitelesen tovább tudunk vinni magunkkal a jövőben.

A Kós Károly Örökségápoló tábor és dokumentációs körút résztvevői voltak:

Ambrus Ákos, Balogh Andrea, Bancsi-Rigó Zsuzsanna, Barabás Dénes, Bódi Dániel, Bokor Ábel, Bölöni Botond, Czilli László, Czimbalmos-Kozma Réka, Domahidi Lóránd, Fülöp Csenge, Guttmann Emese, Ilyés Zsuzsa, Kovács Andor, Molnár Beáta, Patakfalvi Csenge, Rab Enikő Sarolta, Sándor Elza, Szalai Richárd, Tankó Kincső, Vida András.

(A fotókat Balogh Andrea, Fülöp Csenge, Kovács Andor, Szalai Richárd, Szilveszter Szabolcs készítették.)

SZAKOLCZAY LAJOS

irodalom- és művészetkritikus

KÓS KÁROLY, A PRÓZAÍRÓ

Kós Károly maga volt a csoda. A népek – magyar, román, szász – együttélését, a transzszilván gondolatot benső értékévé – életszükségletté – avató valóság-látnok. Az osztrák és francia ősök ivadékaként is az egyik legnagyobb magyar. A kilencvenéves *reneszánsz embert* – író, építőművészt, grafikust, szerkesztőt, mezőgazdát – köszöntő Sütő András szavai jól jellemzik a tollal is kitűnően bánó Erdély-mindest.

„A Kós Károly-i próza: kovácsoltkapu-rengeteg; gótikus tornyok harangjainak szólása. Történelmi regényben nálánál *történelmibb hangulatot* még senki nem teremtett a magyar prózában. Móricz sem, Kemény Zsigmond sem. Esetleges szemöldökrándításra tegyük hozzá: a múltábrázolásnak nem *kizárólagos* feltételeiről szoltunk. Hanem a felidézett történelemnek arról a sűrű és kristályos levegőjéről, amelyből a légszomjúság érzete nélkül kilépni – a jelenbe visszaszunyókálni – nem lehet; amely képzeletünkkel együtt a tudót is munkába veszi. Kós Károly írói bravúrja: az építés is egyúttal. Könyvei: akár a templomai, oly szilárd alapzatúak és egyediek a formai zártság, a bástyafalas körülhatároltság védekező állapotában. Ezért, ha ostrom alá vétetnek is a transzszilvanizmus körül némelykor fellángoló vitákban: le nem rombolhatók.”

Sütő *költői* nyelvezettel az *egészről* szól. A mondatok zamatáról, s arról a *kristályos* – Erdély vagy közelebbről Kalotaszeg szállította – *levegőről*, amelynek sűrűségében táj, történelem, népsors, küzdelem, vagyis a méltó éléshez szükséges megannyi *élet-darabka* mind benne

van. A balladai homály is, és a költészetté nemesedett, leginkább archaikus formát öltő tisztán látás is. Az ébredő hajnalok forradalmi „kakas-szava” – gondoljunk csak a *Kiáltó szó* (1921) egyik legfontosabb mondatára. „Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak” –, és az ember életébe bekövetkező este (lásd a *Varju nemzet*ben Maksai László vég előtti „gyónását”, illetve a haldokló István király – *Az országépítő* – irgalomért való esedezését).

Kós „kovácsoltkapu-rengetegét”, a próza megannyi változatát azért is érdemes közelebről – pontosabban műfajok szerint – megvizsgálni, hogy lássuk: érvényességi hatókörük szinte ugyanaz. A megszólítottak köre is, csak más-más módon történő beszéddel. Mit tanult, többek között, a *havas szerelmese* a preraffaelitáktól? Azt, miként a *Körösfői-Kriesch Aladár halálára* írottakban olvasható (Napkelet, 1920, 273. o.), hogy „a művészet nem önmagáért van, de értünk emberekért, az embernek a világba, a mindenségbe, az egymáshoz való tartozásba vetett hitéért van”; hogy „anyag, szerkezet, cél és rendeltetés nélkül művészet nincsen”; hogy „a művészethez joga és szüksége van minden embernek egyformán”.

Mindezek – az önkiteljesítés korát éljük – alighanem ósdi fogalmak. A mese, ballada és a valódi költészet is az, hiszen rohanó korunk emberének nincs se kedve, se ideje a hömpölygő mondatok erdejéből a *hitvallást* – kinek fontos az? – kihallani. A hitvallást, amely a közérdeket mindenkor a magánérdek fölé helyezi. Kós Károly is, mint nemzetépítő nagyjaink, szolgálni akarta népét. A választott szülőföld, Kalotaszeg volt a *kiáltója*. Embereinek viselkedése, történelme, néprajza, építészete úgy nyűgözte le, hogy onnan – a helyi szín erősítésével – Európára látott. A biztos budapesti egyetemi katedrát hagyta ott a *bizonytalanért*, hogy saját példájával szolgálhasson a Trianon utáni – kisebbségben maradt, szinte mindenüket (leginkább a hazát) elvesztő – *csüggedteknek*.

A dolgokkal való nyílt szembenézés, bátorság, akaratérő és nem kis önbizalomról tanúskodó kitartás jellemzi a háromszerzős röpiratot, a *Kiáltó szót*. Lármafá? Politikai hírharang? Saját erőnk – létezik-e a ki-

raboltaknak erejük – tudatosítása? Ha a korai zsengek, például a Sebesi Kiss Ádám álnéven megjelent *Emberek a havas alatt* című elbeszélése vagy a zsánerképként is olvasható 1911-es *Régi Kalotaszeg* (grafika és szó együttese) „exkluzívnak” tetsző, de sosem kimódolt archaizmusában régebbi korok föliánsai visszhangzanak – Kósnak ez a legtermészetesebb beszéde –, a *Kiáltó szó*ban már az erdélyi fiatalokra is nagy hatást gyakorló Ady Endre könyörtelen szókimondása a tartóoszlop. (Nem véletlenül, hiszen az értékfölismerésben is látnok laptulajdonos-szerkesztő a mindössze tizenegy számot megért kis hetilap, a Kalotaszeg oldalain 1912 februárjában Móricz Zsigmond mellett az *Új vizeken járok* poétáját is népszerűsítette.)

És politikai alapozóként hadd említsem még a K. S. betűjeggyel szignált *Erdély és a pesti közvélemény* című cikket (Kalotaszeg, 1912. január 14.), amely Erdély félgymati helyzetét panaszozza föl a magyarországi vezető köröknek; ti. csak evvel a szemlélettel utasíthatott el az erdélyi közösség óhaja, vagyis hogy Kolozsvár műgyetemet kapjon. Kós dühe, főképp, ha Erdély-központú szemléletét nézzük, érthető. S ha a tízes évek elején a botcsinálta politikusnak, akit inkább a papír és a hegyesre vágott nádtoll vonzott, ilyen tüzes volt a hangja, hogyne lett volna az – százszorosan az volt – a Trianon utáni sokkban. *Kiáltó szó?* Teljes tüdőből megfújta harsona!

„Fölbredtünk. Látni akarunk tisztán. [...] Az ítélet végrehajthatott: Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros kétmillió magyarsága bekebelezettett Romániába... Nem rekriminálunk. Nem keresünk áru-
lókat, nem keressük a megalkuvókat, a gyávákat, a bűnösöket avagy a bűnbakokat. Nem vigasztaljuk magunkat gyáván azzal, hogy most nem hibáztunk. De viseljük sorsunkat, ahogyan az reánk méretett. [...] Nem kutatjuk, hogy az a nélkülünk, rólunk készült és kötött trianoni szerződés miféle koldusalamizsnát rendelt számunkra... A mi igazságunk: a mi erőnk. Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak. A bátraknak kiáltok hát, a harcolni akaróknak, az előrenézőknek. Álljanak elő, ne szegyenkezzenek, ne duzzogjanak. Az Élet nem vár, az Élet rohan, Kiáltó szómmal ezt kiáltom.”

Publicisztikai remek. S jóllehet eme tanulmánynak nem feladata a politikai Kós Károly életútját és e jegyben végzett cselekedeteit végigkövetni, ez a viszonylag korai, a közösség és népe (a romániai magyar kisebbség) érdekében írott *lázbeszéd* nagyon is meghatározta – egyenessé tette – az író-képzőművész-építész-politikus útját, s magatartásformájára ugyancsak erősen hatással volt.

Vitt-e a széppróza felé valamicskét? Nem nagyon. Itt csattani kellett a mondatnak, a gyújtó erejű szónak, viszont a széppróza – de még a néprajzi s szociológiai jellegű esszé is – nyugodt hangot követel. Ha „az *Atila királról ének* szövege nem egyéb archaizált nyelven írt székely népballada-utánezatnál” – miként a polihisztor monográfusa, Varró János megállapítja –, a *Régi Kalotaszeg* képeket kísérő szövegében a „lelki honosodás” következményeképp már a Kalotaszeg népi világát vallomások formában fölelevenítő író szól. Történelmi maszkban, régmúlt korok – őseink, nagyapáink – cselekedetét megidézve, ám meditatív, bensőséges hangon. Személyiségét, akárcsak egy mindent beborítani akaró varázsköpenyt, ráteríti a tájra.

„Történt, hogy valahogyan egyedül akartam lenni, hát kimentem a domb alá, a patak felső völgyébe. Egyedül akartam lenni, mondom, mert van úgy az ember, hogy ez jólesik. És olyankor lehet az igazán: olyan öreg télben, kivált, amikor már szürkülődik a délután, és pelyhedzeni kezd a hó. Elöttem hull, hull a hátam megett is. A földeken egy-egy kopasz fa, korrogó magános holló csak a szürke fellegek alatt. És erdő, fekete fenyves. És hull, hull mind sűrűbben a hó, hogy fehér lesz az esteledő szürkesség is. Megállottam. Mert gyönyörű az, amikor úgy omlik hang nélkül, nesztelenül a fehér, szűzfehér hó.”

S ebben a hangulatban a *sétáló* találkozik egy ugyancsak *baktató* emberrel, biccentenek egymásnak, s ki-ki megy a saját útjára. Alkotáslélektani rejtély (vagy talán nem is annyira az), hogy a műveken végigvonuló *fehér* – ezért a *havas* megannyi megidézése – mint funkcionál tisztaságjelképként, s hogyan lesz a kanyargó – ezerfelé kanyargó – ösvényből *aki*. *Aki* mint (nem csupán a nyelvi archaizmus által) embertárs. Embertárs a rengetegben.

Bár valamiképp a *Régi Kalotaszeg* is kultúrtörténeti vázlat – igaz, a személyiség vallomások líraiságát fölfedő szépprózai jegyekkel –, a történelem *történeté* simulva ábrázolódik benne. Viszont az Erdélyben (1929), a gyönyörű linómetszetek kísérőjeként (*Régi kalotaszegi jobbágyház pitvara sütőkemencével; Román havasi mők-ház régi tűzhelye; Erdélyszéli kismemesi porta szobája; Kalotaszegi magyar népviselet; Székely népviselet; Szász népviselet; Maros-szentimre; Medgyes. Városerődítés bástyája; Segesvári óratorony; Kolozsvári Középkori polgári lakóház (Mátyás király szülőháza)*, stb. – az értekező próza erejével rajzolódik a történelmi hitelességű múlt. A személyiség – a látásmód egyedisége – inkább az invenciózus grafikákban nyilatkozik meg.

A történetíró szavai természetesen kicsengtek az eddigi szépírói művekben (mindenelőtt az 1925-ös *Varju nemzetség* említendő), és ki fognak csengeni a későbbi alkotásokban is (*A Gálok; Budai Nagy Antal históriája; Az országépítő*). Kós transzszilvanizmusának gyökereit ez a táj- és népszerűség adja. „Hogy mi lesz Erdély népének és kultúrájának útja a jövőben – íródik az *Erdély* befejező summájában, az *Összegezésben* –, az jórészt Erdély népeitől függ. A história bizonyítása szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, amikor népei egyakarással vállalták a külön erdélyi sorsot és építették azt külön erdélyi eszükkel. ... De amely nép valaha is elejtette Erdélyt, az a nép és kultúrája elesett itt a múltban és el fog esni a jövőben is menthetetlenül...”

A balladai hangulat révén költeménynek (is) értékelhető *Atila királról ének* (1909) vagy a szépprózai kísérletek elsőjeként egy turisztikai magazinban megjelent az *A szebeni havasok között* (1905) – ez utóbbi épp a Frumosa és a Jézer tragikus végű szerelmi regéjével mint betéttel – már előrevetítette a jövőbeli szépíró körmeit: a mesélőkedvet, az archaikus nyelvet, az alakformálást, a táj élő, lélegző élőlényként – emberként? – való bemutatását. A nyugodt, egy kissé fenn-

kelt stílust, amely az egyéni, a leírásban és a megfigyelésben az építész precizitására emlékeztető hanghordozással valamennyire magában foglalja a 17. és 18. századi erdélyi naplóírók, Szalárdi János, Cserei Mihály, Apor Péter transzszilvanizmusának ízeit s szülőföldszeretetét is.

Mert Kós Károly-széppróza, ez aligha újdonság, nincs az író véérébe szinte beleivódott Erdély-élmény nélkül. Kanyarodjék bármerre is a mese, idéződjék föl bármily régi kor is – az életműben kitüntetett szerepet játszik a történelmi regény –, Erdély (vagy lélekben teremtett hasonmása) akarva-akaratlan ott van a fókuszban. Igaza van Tamási Áronnak, amikor az István király-megidézés, az *Az országépítő* kapcsán kinyilatkoztatja, hogy „a legnagyobb és a legcsodálatosabb hőse ennek a regénynek, Erdély” (Brassói Lapok, 1934. május 7.).

Ha „Kalotaszeg a magyar nép esze és szíve” – a túlzásban eme földrész iránti szerelem dörömből –, úgy illik, hogy novellában vagy regényben a Kós Károly-i hűség archaikus jegyében megidéztessek minden olyan megtörtént vagy kitalált (íróilag megkomponált) mozzanatot, amelyben a *kijelentés* igazolódik. Az *A Gálok* (1921) című többrészes elbeszélés tragikus végének a szépsége „– Ferus helye a kereszt alatt van! Ide kell hozni! – Megfizette, amivel tartozott. – Az életivel!” –, az *A havas* (1930) szabadságkívánalma mindennél többet mond az író romantikusnak ugyan romantikus, ám az *emberré* vált természet jogát védő, csaknem vég nélküli küzdelemről. Ez utóbbiban szépen előtűnik a balladai befejezés szimbólumként is sokat mondó *üzenete*.

„És eltűnt a kereszt is, akire valamikor reárázták az emberek, hogy Mátyás George és Nyág Nyicoláe meghaltak ott az erdők szabadságáért.

Arra a keresztre nincsen már szükség, mert a nagy pernek, immár vége van: szabad a havas.

... De!... jó lesz vigyázni reá, emberek.

Hogy ne pusztuljon róla tovább az erdő, ne apadjanak el a vizek, ne szikkadjanak ki a virágos kaszálók, ne kopaszodjanak meg a bársonyos, fűszeres legelők. Hogy gyógyulhasson meg a havas. Ez a mi szépséges, drága havasunk.”

Aki érzi eme csaknem biblikus sodrás mélységét, az könnyen báratja lesz Kós szépírói buzgalmának. Mindig, mindenkor a legmélyebbre, hogy lássék az iszonytató merülés szépséges magassága is! A *történelmi maszk* itt szinte elkerülhetetlen, hiszen a látomásos valódiságát az író bennfentessége, ugyanakkor kívülállása garantálja. Hogy valaki miért éppen a történelemben találja meg *mai* mondanivalójának – s leginkább önkifejezésének – keretét, rejtély. A kutatói, az építést is régi korokba vivő buzgalom az oka? Netán az a nem kis drámát bevégző valahai „sértődöttség”, amely egyik ősenek a *jussból* való kitagadása okán – a kismimizett édesapa, Karl Kosch alighanem akkor cserélte nemzetiségét, otthagyván a „bűnös” szászot, magyarra –, végül is karaktert, tartást adott az írónak?

A *Varju nemzetség*, az író legismertebb műve, Kalotaszeg történelméből egy emberöltőt kihasítva azt a mozgalmas korszakot idézi meg – az 1629 és 1660 közötti évekről van szó – amikor az erdélyi fejedelemség megszilárdulását hanyatlás követi. Féja Géza szerint – a történet kezdetén Bethlen Gábor még élt –, Erdély történelmét „Rákóczi György alakja árnyékolja”. S hogy I. Rákóczi György alakja a regényben eltorzult, az Varró János szerint annak köszönhető, hogy „a Varjuknak a *pataki úr* ellen vívott harcában Kósnak a magyarországi vezető körök ellen vívott korai transzszilván csatározásai visszhangzanak”.

Mindez lehetséges. Ám a *Varju nemzetség* – Móricz Zsigmond híres művével ellentétben – nem a nagyfejedelem, és végképp nem I. és II. Rákóczi György regénye, hanem a komor méltóságában is *érzékivé* tett archaikus nyelvvel az élet s halál szigetét emelt Pojánáé, a havas méltóságáé, a valós vagy nem létező kincse, az egymással és a természettel küzdő Varjuké, az apáké és fiaké, a szerelemé, a megbocsátásé. A *nagyokkal* szemben – s ezt jól látta a Brassói Lapokban (1926. december 19.) megnyilatkozó Móricz Miklós – a *kicsiké*, a *névtelenké*. (Azon viszont eltöprenghetünk, hogy oly módon fölülmúlja-e a *Tündérkert*et vagy Bánffy Ördögszekér című művét, ahogyan azt – „több” náluk – a kritikus gondolja.)

Ahhoz kétség nem fér, hogy a balladás lelkületű krónikaíró – minden szavában Erdélyt féltve – olyan, apokaliptikus hangulatot tud teremteni, hogy a leírásokba is beleborzadunk (pedig hol vannak még a hősök jellemfejlődései, vagy a kevés szóval megjelenített, fukarul is drámai összeütközések ábrázolásai, stb.).

„Az Úristen nehéz keze Erdély fölé ereszkedőben...

1633. esztendő, Szent György-napja és csatakos, lucskos, borzongató tavaszidő. Sír a napnyugati szél, és csapja a vékony, sűrű, hideg esőt; zúgva omlik a duzzadt Szamoson a piszkos, sárga hólé, hogy nyög és csikorog belé a gyalui nagy tornácós híd. Szuroksötét éjszaka, ablak nem világít, kutya se vakkant, csak a vámosház ablaka világos: ott Bethlen Péter úr katonái virrasztanak, és ügyelik a kolozsvári utat.

1633, esztendő, és Szent György-éjszakája; Péter úrfinak nyughatatlan álmai vannak. Alig három hónapja, hogy a vitézek szemefénye, az ország főkapitánya meghalt. Meghalt hirtelenül, mint ahogy az eb felfordul, ha megéti. Zúg a Szamos vize, sűrűn vág az eső, suhogva sír a napnyugati szél. A rosszak éjszakája ez, és Zólyomi Dávid, a boldos sógor most traktál Vásárhelyt Patak urával. Árulják, kínálják a becsületet, a vagyont, az emberek boldogságát, nyugodalmát, árulják, adják-veszik Erdélyt. Héj!...

A rosszak éjszakája ez, és vaksi ablakok mögül ijedt, álmos szemek vizsgálnak ki néha a kísérteties, halott éjszakába.”

A szavaknak, akárcsak Kós linómetszetein az alakoknak, házaknak, kapuknak, kemencéknek, erős kontúrjuk van. Tartásuk. Az építész szeme – stílusérzéke – sosemvolt föliánsok szakadozott lapjait restaurálja, hogy az író evvel is érzékeltesse a mostoha, szívós küzdelemmel teli havasi sors kíméletlenségét. Ebbe beleszokni a Varjuk számára sem kis próba. Ám fény segíti azt, mint megannyi másnak – ebből a szempontból a kastélyok és udvarházak lakóival azonosak –, a Bethlenek hűségese szolgálata. És Erdély védelme. A „töprengő keresés” alakítja sorsukat. Kegyetlen realitás. „Félni? Nem. Ezek az emberek nem szoktak félni. A havasi ember élete mindennapi tusakodás az életért, és éjjel-nappal minden dolgában ott tudja maga mellett a halált.”

A Kós Károly-i prózában tallózáva mintha mindig is ez az *ars poetica*-szerű, a határtalan kozmossszal szembeni „végeesség” – a természet törvényeit alázattal közelítő magatartás – alakítaná a hősök gondolatvilágát. Akik, akár akarják, akár nem, mégis átlépik – személyiségük fölszabadítása érdekében – ezt a *valóság* rajzolta, mindenkor a szenvedéssel teli küzdelemmel nehezített akadályt. Igaz, az élet-halál mint probléma – nem az égből szakadt fátumról beszélek – másképp bolydítja meg a Varju-nemzetségből való s velük egy kenyeret evő emberek életét (Budai Nagy Antal, a „*forradalmár*” kiszakadása ebből a sorból már valaminő tudatosodás eredménye), mint például a közösség érdekében személyes szabadságáról szinte lemondó István királyét.

Amíg amazok, egy kis egyszerűsítéssel, a *zord természet* rabjai, addig az ország első embere, vagyis a koronát viselő az *ügy* áldozata. Maga is iszonytató mód megsemmisítette (többek közt az övéi fölládozásával) a megálmódott s tudatosan végigvitt *változás* „buktatóit”, hogy a pogányságból vérrel-vassal keresztény országot teremthessen. Jómagam a *Budai Nagy Antal históriáját* (1932-ben jelent meg a *Kalotaszeg* című kötetben) és az *Az országépítőt* ugyanazon írói természetrajz – látásmód, gondolatvilág – két jellegzetes, egyik a másikat ki nem oltó sarkának tartom, ám a *kritika* a legélesebb határvonalat húzta a két szépprózai mű közé.

A kismonográfia írója, Varró János – a *Kós Károly, a szépirodalom* 1973-as datálása – ekképp vélekedik: „Ha a *Varju nemzetség* Kós eszmei-politikai küzdelmeinek élményéből született, a *Budai Nagy Antal históriája* – a két háború közti romániai magyar irodalomnak ez az igazgyöngye – Kós vágyainak előreszökkenéséből, csupán lélekben átélt politikai élményeiből táplálkozik. Elbeszélésében olyan hőst mintázott meg (hadd jegyezzem meg, az azonos című dráma egészen más), amilyen maga is lenni szeretett volna, de akinek forradalmi küzdelmét csak lélekben tudta követni”. Természetesen – természetesen? – itt arról van szó, hogy a kisregény terjedelmű elbeszélés attól jó, hogy benne az író „a polgári radikalizmusán túlmutatva a forradalmi szemlélet felé nyit perspektívát”. Hogy Shakespeare vagy Dosztojevszkij melyik szereplőjével akart

azonosulni, nem tudhatni. Ha mindenikbe (pozitív vagy negatív tulajdonságaikba) oly intenzíven nem élte volna bele magát – a lírahős sosem azonos a költővel! – csorbult volna a remekművek *látomása*.

A következő, kérdezhetetlen kérdés – akármilyen volt is *akkor*, a megírás pillanatában a romániai társadalmi valóság –: Kós alakja azonos-e Istvánéval. Azonos, mert a főszereplő lelkéből leledzett, és nem azonos, mert a szenvedélyes – szenvedő – királyban nem önmagát (gondolatait, tetteit) akarta megmutatni, hanem a magyarságot vívódások, küzdelmek révén talpra állító, *cselekvő* látnokot. Minthogy a Baumgarten-díjjal jutalmazott regény 1934-ben jelent meg, közvetlenül Hitler hatalomra jutása után, „a kritikusok koruk aktuális politikai kérdéseire kerestek választ?” „A regény problematikájának a keresztény-pogány ellentétre való leegyszerűsítése aztán könnyűszerrel tévútra vezette a kritikusokat” (Varró, i. m.).

A regényről, ez is bizonyítja Kós szavának erejét, negyven kritika jelent meg. Avval, hogy az író *tragikus* alakot formált, és *egyik oldal* mellett sem tette le a voksát, az értelmezők számára – az olvasó okosabb, tetszés szerint merülhet bele a történetbe – *áthidalhatatlan szakadékot* teremtett. Gaál Gábor, a kolozsvári baloldali folyóirat, a Korunk főszerkesztője a regényben a magyar úri osztály történelem-szemléletének a dicsőítését látja, míg Kemény János, a Helikon apostola (Marosvécs!) azt az írókat üdvözli, aki közel hozta lelkéhez Szent István királyt: „megmutatván emberi oldalát, úgy igazolta őt, hogy ezáltal a pogány ősök emberi nagyságán sem ejtett sebet” (Erdélyi Helikon, 1934. 3. sz.) Sík Sándor a Páztortúztben (1934. 4. sz.) a nagyfokú elismerés mellett – „a legérdekesebb, legkomolyabb és legnagyobb szabású magyar könyvek egyike” – azt hiányolja, hogy az író kiaknázatlanul hagyta a gazdag *legendaanyagot*. Szabédi László pedig így ír: „Kós regénye nem igen mond többet, mint például a kolozsvári Mátyás-szobor”. (A bonyolult kritikából csupán találomra emeltem ki ezt a mondatot, azzal leginkább, hogy hozzáfűzhessem: ha csak tizedrészét mondja-sugallja, mint Fadrusz János remekművű alkotása, már akkor is nagy mű.)

Eme regényben a korábbi „filmszerű” építkezés (Kovács László) – a statikus jelenetek montázsa – helyét átveszi (nem teljesen) valaminő, az archaikus közlő nyelvet forrpontra emelő, szemérmes szépségében is nagy ívű áradás. A csaknem félszáz kritikus az ideológiai kifogások és egyéb „hibák” hangoztatása mellett csaknem egyöntetűen dicsérte az író stílusát. A népnyelvet is magában fogó (Kalotaszeg!), bibliásan ódon zamatú nyelvezet, a mellérendelt mondatok lépcsőivel és a vonatkozó névmások régies használatával, nem más, mint hangulati varázs. Egy kis megengedéssel, az építőművész lelki – és látható, szinte tapintható – formakultúrájának a tükre.

Kárpáti Aurél a *Régi Kalotaszeg*et elemezvén jó érzékkel állapítja meg: „Kós Károly nemcsak építeni tud magyarul, de írni is” (*A búsképű lovag*, 1920). A haldokló nehéz szavaiban – *Az országépítő* befejezése – ott van az *irgalmatlan* súlyú *csönd* is. A száraz sírás velejárója.

„Véres építést parancsoltál nekem, Úristen, s én nem irgalmazhatam, s te se irgalmaztál nekem, Istenem... Koppánynak halni kellett... s Ajtonynak... Tonuzobának is.... s az utolsó Vazul volt... s ez volt a legnehezebb, Uram... [...] De én a gyermekeket adtam... S Imre volt az utolsó... S az volt a legnehezebb terű, Uram, amit reám tetted... S mindent te parancsoltál, és ezért nem lehet igazsága Csanádnak, és én hiszek neked... S irgalmazzál nekem, Istenem...”

Mindezt az a Kós Károly, az évtizedek alatt a művelődésben ezer lombot hajtó *gyökér-ember* írta, aki meg volt győződve a bármily súlyos ékítményt elbíró *alap* – építőművészi igazság – szilárdságáról. Bizonyoságnak ott István és Walter templomépítés közbeni disputája.

„– Jó lesz-e az alja? Erős-e ott a föld? – Kemény agyag, Uram, Országot lehet arra építeni, nem tornyot. – Vigyázz, pap, itt vigyázzál jól, s itt ne csinálj bolondot csak. Ha jó a fundamentum, akkor, ha összedől is fal, kicsi dolog felépíteni. Ha kivágod a fát, de ép a gyökere, kinő a fa megint, mert a *gyökér* a fa, s nem a korona.”

DR. SZABÓ ZSOLT

sajtótörténész

KÓS KÁROLY PUBLICISZTIKÁJA

Természetesen meg sem próbálom a rendelkezésemre álló időkeretben teljes mértékben kimeríteni a témát. Kevésbé köztudott, de az egy híján hetven esztendő alatt – ennyi telt el az első írás, az Erdély hasábjain 1905-ben megjelent A szebeni havasok között és az utolsó, az Utunk hasábjain 1974-ben napvilágot látott alkalmi beszéde, a 90. születésnap ürügyén kapott magyar állami kitüntetés átvételekor mondott köszönet között – több száz tanulmányt, rövidebb-hosszabb cikket, vitairatot, ismertetést, visszaemlékezést közölt, és nyugodtan idevonhatjuk az ezernyi levelet is, amit elküldött vagy csupán a sajtóban publikált. Ha a szigorú időrendet nézzük, akkor kis túlzással megállapíthatjuk, hogy Kós Károly előbb próbálkozott a szó, a betű segítségével tudomására hozni a világnak a róla alkotott véleményét, előbb volt író, újságíró mint építész, grafikus, reneszánsz típusú ezermester, hogy aztán a Benkő Samuval készült utolsó beszélgetésével is szóban fogalmazza meg emlékeit, üzenetét az utókornak.

Külön kell majd szólnunk Kós Károly szerkesztői tevékenységéről, elsősorban két lappal kapcsolatban: a szűk három hónapig megjelenő, sorrendben második Kalotaszeg (1912. január–március), de még inkább a kisebbségi helyzetbe került magyarság megszervezését célul kitűző kolozsvári Vasárnap című hetilap létrejöttéről, fellendülő, majd hanyatló szakaszáról, tekintettel arra, hogy ez utóbbit közel egy évig egyedül Kós Károly szerkesztette, korrigálta, terjesztette. Felelős vagy művészeti szerkesztőként ott találjuk a Keleti Újság, a Napkelet, a Vasárnap Újság, az Újság, az Erdélyi Helikon vagy a Világosság kolo-

fonjában is, ám kézjegyét mégis elsősorban az első kettőn hagyta rajta, az ezekben közölt, gyakran alá sem írt, de Kósra nagyon jellemző hangvételű cikkek sorozatát érdemes feleleveníteni. És lévén kevésbé közsímet, a politikai hitvallását leghamarabb sarkosan megfogalmazó cikkekre hívjuk fel a figyelmet: Levél a balázsfalvi gyűlésről. Kelt Sztánán, 1911. szeptember 4-én és megjelent a Budapesti Hírlap szeptember 6-i számában. „Ha én itt Erdélyben magyar pap volnék – indítja írását –, akkor a tegnapi vasárnapon prédikációm textusát Dávid zsoltáraiból választottam volna: Uram, mely igen megsokasodtak az én ellenségeim, mely sokan vannak az ellenem támadók... Mert én láttam az Astra gyűlését, és erdélyi magyar népemnek szerettem volna beszélni a balázsfalvi napokról...” Az 1848 májusa óta Balázsfalván, az erdélyi román nemzeti eszme fellegvárában rendszeresen összegyűlő románok szervezettségét, célratörő kulturális, gazdasági tevékenységét példaként állítja az erdélyi magyarság gondjait nem ismerő, orvosolni nem is akaró kormányok elé, vészmadárként előrevetíti a súlyos tragédia, a többségében immár románok lakta országrész elvesztését, a magyarság fokozatos térszerzését, a célratörő földvásárlásukat, a Romániából irányított bankpolitikájukat. Arra figyelmeztet, hogy a románság immár nem Iancu és Axente hordája, hanem nagyon is tudatosan építkező, saját hagyományaihoz ragaszkodó, beolvadni semmiképpen sem akaró nemzet, amely adott esetben képes lehet dönteni saját sorsáról. Sürgeti a kormányt, ne csak ígéretessel, évente rendezett eredménytelen „székely kongresszusokkal”, hanem hathatós, átfogó gazdasági, társadalmi és művelődéspolitikával támogassa az egyre fogyatkozó, elfásult erdélyi magyarságot.

A sajátos erdélyiséget, az erős központosítás ellensúlyozására a helyi értékek tudatosítását, támogatását szorgalmazza első hetilapjában, a Sztánán kiadott Kalotaszegben is. Az 1910-ben felépített művészanyagjára visszavonulva az egyre nagyobb nevet szerző fiatal építész mivel is pihenhetné ki egész évi fáradtságát: újságot szerkeszt, cikkeket ír Kalotaszeg múltjáról, jövőjéről, hagyományairól, ipari, kereskedelmi, turisztikai lehetőségeiről, műemlékeiről. A nemzeti kultúrá-

ról és a művészetről értekezik kétrészes tanulmányban, az erdélyi gyökerekből szeretné megújítani. Birtokba veszi Kalotaszeget. Közben álnevéen első irodalmi alkotását, egy elbeszélést is közzé tesz (Emberek a havas alatt), rajzol, bemutatja író-költő barátait, közérdekű híreket fogalmaz és a sztánai állomás irodájából lapot terjeszt elsősorban Kalotaszegen, de eljutnak példányai a lapnak nemcsak Budapestre, de a határokon túlra is. Nem szokták emlegetni, de sok egyéb foglalatossága mellett Kós sikeres kerítőnek is bizonyult. A barátai közül elsőnek Móricz Zsigmondot mutatja be, de a Szilágyság poétájáért is lelkesedik, néhány Ady-verset is közzétesz ízelítőként. S a svájci nevelőintézetben levő csucsai várkisasszony, Boncza Berta kezébe is eljut a lapszám, a folytatást már a középiskolai irodalomórán tanítják.

Aztán tavasz jó, megszaporodnak az építési feladatok, abba kell hagynia az írást, mert a kispesti lakótelep arculatának egységes kialakítása a soron levő legfontosabb feladat. Viszont az is érthetővé válik ilyen előzmények után, hogy a veszített háború után a családhoz 1918 karácsonyára Sztánára hazatérő Kós miért dönt úgy, ahogy döntött: itthon marad, mert a román hadseregtől megszállt Erdélyben nagyobb szükség lehet rá, mint Budapesten. Életelemévé válik a politikai aktivitás. Bekapcsolódik a kolozsvári Keleti Újság szerkesztőjeként az irodalmi életbe. Sokan az írók közül mindkét fronton harcoltak, át- meg átszövik egymást az irodalmi és a politikai cselekvés szálai. A Keleti Újság és a Napkelet köré tömörülő írók, újságírók igyekeztek a kezdeményezést kézben tartva politikai síkon is fölvenni a harcot a „sarki mártírok” meghirdette passzív ellenállás képviselőivel. Alkalmazkodni kell az új helyzethez, be kell kapcsolódni Románia politikai életébe, a békés, építő munka a romániai magyarság megmaradásának egyetlen járható útja, Ady nyomán a „magyar, román, szláv bánat”-ból közösen megkeresni a kivezető utat. Ennek a politikai aktivitásnak, a demokratikus erők egységbe tömörítésének első fegyverténye volt a Kós Károly, Paál Árpád, Zágoni István szerzőhármass tollából megjelent politikai röpirat, a Kiáltó szó, amelyre a Keleti Újság 1921. január 23-i száma hívta föl a figyelmet. Íme néhány részlet a röpiratból:

„Hetven esztendeje, hogy apáink kimondották azt a szót egy akarral és fél százada, hogy megtestesült az ezeresztendő álom. Az a Magyarország, melynek fejére Párizsban mondták ki az ítéletet. Fél száz esztendeig élt az egy, Magyar föld; a nagy, ifjú, erős magyar műhely. Nem hagyatott úgy tovább dolgoznia. Erdély, Bánság, Körös vidék és Máramaros magyar népe: minket kiszakítottak, kidobtak abból a műhelyből, amely a mi izzadságos munkánk segédelmével épült fel egykoron. Nem kérdezték: akarjuk-e?

Erdély, Bánság, Körös vidék és Máramaros kétmillió magyarja, nem én mondom neked, de a megcsönkített Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk: nem tehetek mást, elfogadom az ítéletet, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastott, kihirdettetett és végrehajtatott: én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólunk, lemondok.

Az ítéletet végrehajtatott: Erdély, Bánság, Körös vidék és Máramaros kétmillió magyarsága bekebelezetett Romániába...

Ez az igazság! Aki mást mond: hazudik az, aki mást hiszen: álmodik, az, aki másban reménykedik: délibábot kerget. Le kell vonnunk a tanulságot; szembe kell néznünk a kérlelhetetlenül rideg valósággal és nem szabad ámítanunk magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk. De csak magunkban ezen túl magunkért. [...]

A régi Magyarország nincs többé számunkra, de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsilvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs, és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogyan is akarja akármilyen akarat, lesz örökön, örökké.

Két esztendeje, hogy sokan közülünk imádkozni tanultak és sokan átkozódni is. És sokan álmodozni és sokan megtanultak sírni is, de a legtöbben a vizeket néztük, a mi vizeinket, akik harsogva sietnek hegyeinkből lefelé, ki az Alföldre. Sokan néztük a vizeket és közülünk sokan el is indultak a vizek mentén le a hegyekből, ki, arra napnyugat felé. Hogy onnan soha vissza ne jöjjenek.

De az imádkozás ideje eltelt. És el az átkozódás ideje is. Az álmodásnak is vége és a sírásnak is. Aki pedig elindult a vizek mentén, az többé ide nem jöhet vissza, aki közülünk elmegy, az ne is kíváncsozzék közénk vissza valaha, annak itt helye nem lesz soha és jussa sem lesz annak. [...]

Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak. A bátraknak kiáltok hát, a harcolni akaróknak, a kötelességtudóknak, a látni akaróknak, az előre nézőknek. Álljanak elő, ne szégyenkezzenek, ne aludjanak, ne duzzogjanak. Az Élet nem vár; az Élet rohan.

Kiáltó szómmal ezt kiáltom!

Valóságokat akartam láttatni, igazságokat akartam kiáltani. Valóságokat és igazságokat, amik fájnak a gyávának, elnémítják az árulót, megrontják az ellenséget, megállítják az elnyomni akarót. Amik bátorságot adnak a csüggedőknek, világot gyújtanak a sötétben tévelygőknek, fegyvert adnak a védteleneknek.

Ezt akartam kiáltani, és lehet, hogy kiáltó szó leszek a pusztában... Mégis kiáltok! Neked: Erdély, Bánság, Körös vidék és Máramaros ezerestendős magyarsága: ébredj kétesztendős álmodból, szemedet nyisd ki, nézz széjjel, és állj az új életben tusakodni akarók közé! A rohanó idő füledbe harsogja: elég a passzivitásból. Ami eddig orvosság volt és védelem is talán, de mindenesetre becsület volt, méreg az ezentúl és gyávaság.

Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája. De kiáltom még egyszer azt is: aki gyáva, aki rest, aki alkudni akar, az nem közénk való, mert az a mi igazi ellenségünk: a mi árulónk.

Ezt kiáltom, és hinni akarom, hogy nem leszek mégsem pusztában kiáltó szó csupán...”

A kalotaszegi magyarok politikai aktivitásának fóruma, a Kós Károly szervezte Erdélyi Néppárt, 1921. június 5-én bontott zászlót Bánffyhunyadi. Tekintettel a közeledő parlamenti választásokra, a Néppártnak saját sajtóorgánumra volt szüksége, a Lapkiadó Rt. vezetősége, amely tulajdonosa volt a Keleti Újságnak (ennek kötelékébe

tartozott a Néppárt szervezőinek zöme), viszont nem volt hajlandó vállalni a lapkiadás kockázatát. Így született meg a belső ellenzék néhány tagjának az az elhatározása, hogy közös váltóra bankkölcsönt vesznek föl és létrehozzák a minden tőkés csoportosulástól független irodalmi vállalatot, a Kaláka Betéti Társaságot, s annak lapját, Vasárnap címmel.

Kós Károly a Sas Péter gondozásában napvilágot látott fokos levelezéskötet tanúsága szerint első ízben a Csutak Vilmos sepsiszentgyörgyi múzeumigazgatónak 1921. szeptember 26-án kelt levelében ír a kalákásokról, a néplapról, aminek a főszerkesztői tisztségére igyekeznek megnyerni a nemrégben hazatért Benedek Eleket. Utána Áprily Lajoson keresztül (október 5-én kelt levelétől kezdődően) a nagyenyedi közönséget és leendő munkatársakat próbálja a lap köré szervezni. Benedek Elekkel váltott levelezéséből 1922 januárjától maradtak fenn a hozzá írott levelek, de sajnos azok sem hiánytalanul, s a hazai magyar sajtótörténet legnagyobb kárára a Sztánára, illetve Kolozsvárra címzett társaik elkallódtak vagy mindmáig lappanganak. Pedig nagyon szoros kapcsolatot feltételeznek e levelek, atyai tanácskérésektől konkrét napi gondokig. Nyolc Benedek Elekhez írott levél maradt fenn 1922 augusztusáig, mindmegannyi hol bizakodó, hol csüggedésre hajló, de mindenképpen a lapszerkesztés hétköznapijaiba is betekintést engedő remek dokumentum. Dokumentumai a politika útvesztőjébe belekeveredett, a Keleti Újság és a Napkelet körül kibontakozott irodalmi csatározásokban két kézre vívó Kós csodálatra méltó energiatartalékainak.

A hetenként megjelenő kis formátumú Vasárnap 1921. november 13-án lépett először olvasói elé. Már az első számban a munkából élők érdekeit védve szólalt meg. Harcos magatartásának példázására íme egy rövid részlet a Kós Károly aláírás nélkül megjelent beköszöntőjéből, amelyben a népeket egymás ellen uszító erőket leplezte le. A világháború áldozatainak véres árnyát idézte halottak napja alkalmából. „Eljöttek hozzánk, megkérdeztek minket azok is, akik virágos temetőinken kívül abban a nagy-nagy temetőben nyugszanak, amelyet a gyű-

lölet épített és népesített be négy véres esztendő egyetlen nagy temetésén [...]; jöttek hozzánk, élőkhez, hogy számoljanak és számadoltassanak [...], százan és ezeren, százezeren és milliószámra jöttek magyarok, románok, oroszok és németek, franciák és angolok, törökök és bolgárok, szerbek és görögök, arabok és turkománok, száz és százféle népe a tarka világnak.

Együtt jöttek, összekeveredve azok, akiket különválasztva uszítottak egymásra az uszítók. [...] Együtt jöttek az élőkhez, és mi megértettük az ő szavukat: nézzetek meg jól most, és emlékezzetek, kik voltunk mi, amikor még nem egymásra uszított gyilkosok! Voltunk földművesek és iparosok, kereskedők és orvosok, tanítók, munkások, mérnökök és cselédek és hivatalnokok; millió és millió bajtársunk között más alig-alig akadt. [...]

Millió és millió ember mártíromsága adja nekünk az új tanulságot, mutatja kristálytisztán az igazságot: hogy sorsunkat, életünket irányítani csak magunknak van jussa.”

E programcikk mondandóját szervesen egészíti ki Kós Károlynak az 1918-at követő első választások alkalmából íródott cikke: „A múltban az volt a szokás, hogy olyanok foglalták el a vezető helyeket mindenütt a közéletben, és így a politikában is, akiknek rendesen semmi közük nem volt a munkából élő milliókhoz. Politikusi úgyszólván nem is lehetett más, mint aki beleszületett a grófi vagy az ún. történelmi középosztályba. [...] Tanuljuk meg, hogy a múltbeli nagy szerencsétlenségeinknek, az igazi nagy összeomlásoknak jórészt az volt az oka, hogy a vezetést a munkátlanok kezébe engedték át, akik ahhoz nem értettek. Tanuljuk meg, hogy a mi sorsunk intézése addig jó kézben nem lehet, amíg a vezetést és az irányítást nem magunk vesszük a kezünkbe. Tanuljuk meg, hogy magunk és maradékaink [...] és szülőföldünk ellen követünk el vétet, ha elfelejtkezünk arról, hogy nekünk, akik dolgozunk, akik munkából élünk, nemcsak jogunk, de kötelességeink is az, hogy magunk határozzunk sorsunk, jövőnk felől.”

1922. január 15-én összeült Kolozsvárt az országos alakuló gyűlés és Erdélyi Magyar Néppárt néven, lényegében az Erdélyi Néppárt

programjával határozták el a jelenlevők bekapcsolódásukat az ország választási harcaiba. Ezen a gyűlésen Kós Károly olvasta fel a saját szövegezésű néppárti programot, az új útparancsolatot:

„1. Kívánjuk Erdély védelmét az erőszakolt és sovinszta centralizációs törekvésekkel szemben, melyek nemcsak reánk, magyarokra, de a többi erdélyi nemzetekre is károsak, és Erdély fejlődését megakadályozzák, sőt visszavetik. Kívánjuk és akarjuk, hogy Erdély az erdélyi nemzeteké legyen.

2. Kívánjuk az ország törvényei közé iktatott Gyulafehérvári Határozatok sürgős végrehajtását, különös tekintettel a határozatok 3. cikkére, mely az erdélyi nemzetek és egyházak autonóm jogait foglalja magába. Kívánjuk a teljes vallásszabadság és vallási egyenlőség törvénybe iktatását.

3. Kívánjuk a közoktatásügynek és kulturális intézményeknek a nemzeti autonómiák keretébe való helyezését és azt, hogy a magyarság a köztelherviselésből, közadójából a kultúrát illető rész hiány nélkül a magyar közművelődés és oktatás céljaira fordíttassék.

4. Kívánjuk az alkotmányban, békeszerződésben és az állam törvényeiben biztosított egyéni és közszabadságjogaink szabad gyakorlását gátló és akadályozó összes intézkedések és kivételes rendeletek visszavonását. A politikai titkosrendőrség eltörlését.

5. Kívánjuk a katonai szolgálatnak helyi milíciarendszer alapján való szervezését, legfeljebb három hónapos és saját hadkiegészítési területen való szolgálattal, az anyanyelv szolgálati nyelvként való érvényesítésével.

6. Kívánjuk a szabad kereskedelmet és ipart. A forgalmat korlátozó intézkedések és minden ármaximálás eltörlését. A becsületes kereskedelem megvédelmezését a spekulációval, korrupcióval és uzsorával szemben. A lakásrekvirálások és zaklatások megszüntetését, a családi otthonok szentségének és sérthetlenségének biztosítását.

7. Kívánjuk az erdélyi földbirtokreform-törvénynek revízióját abban a tekintetben, hogy annak végrehajtásában ne a sovinszta gyűlölködés, de az összes nemzetekre egyenlően igazságos és minden ál-

lampolgárt egyenlő elbánásban részesítő tiszta szociális igazság érvényesüljön. A magyar telepésekre és a székely közbirtokosságra vonatkozó rendelkezések azonnal hatályon kívül helyeztessenek.

8. Kívánjuk a munka szabadságának elismerését és biztosítását. A munkásvédelmet. A munkásszervezetek szabadságának és a munkásjóléti intézmények önkormányzatának biztosítását. Kívánjuk, hogy a munka és tőke örök harcába a hatalom ne avatkozzék bele.

9. Kívánjuk az új adótörvények revízióját abban az irányban, hogy az adómentes létminimum emeltessék, a vagyon és nagy jövedelem magasabb adó alá vessék, a hadinyereség valamint a nem törvényes úton szerzett mindennemű vagyon és jövedelem teljes egészében elkönfiskáltassék. Kívánjuk az elsőrendű szükségleti cikkek fogyasztási adójának és a monopóliumok eltörlését.

10. Kívánjuk az egyenlő, általános, titkos választójogot, nemzetek szerinti kerületi beosztással és lajstromok szerinti szavazási móddal. A választási névjegyzékek törvény szerinti azonnali és igazságos kiigazítását úgy, hogy abból egyetlenegy jogosult ki ne maradjon.”

A Vasárnap bírálta a nagybirtokosokból, arisztokratákból tulajdonképpen a földreform várható következményeit elhárítani, elodázní akaró, a földbirtokok védelmére létrehozott Magyar Szövetséget. A konzervatív erők tömörítésére vállalkozó Magyar Szövetség szűk csoportjának terve az volt, hogy a nemzeti egység alapjára helyezkedve „osztályok fölötti”, „egységes” – és természetesen az ún. történelmi osztályok képviselőinek irányítása alatt álló – kisebbségi pártot hozzon létre. A Vasárnapban Kós azonban nyomban figyelmeztetett arra, hogy: „Az úgynevezett egységes párt gyakorlatilag megvalósíthatatlan. Kétmilliónyi nép, munkások, munkáltatók, kereskedők, földművesek, iparosok, mágnások és dolgozó kisemberek kétmilliója nem gondolkozik egyetlenegy fejjel, nem lehet mindenben azonos véleményen, csak a fontos alapelvek hozhatók össze egyhangúságba.”

Ilyen előzmények után hozzák létre a mágnások, főpapok és nagytőkések 1922. február 12-én a Magyar Nemzeti Pártot, mivel azonban tömegbázisa csak a Néppártnak volt, beleegyeznek, hogy a két párt

közös listán induljon a márciusi választásokon, a Magyar Szövetség neve alatt. A Brătianu fivérek vezetése alatt álló, uralmon levő liberális párti kormány nem ismeri el a Magyar Szövetséget politikai pártként, s megsemmisíti a képviselőire leadott szavazatokat. Ugyanakkor más manipulációkkal – szavazólista-hamisítás, a leadott szavazatok elsikkasztása, a fő vetélytársak erőszakos félreállításai – a képviselőválasztáson győzelmet arat. Kós Károlyt, az Erdélyi Magyar Néppárt jelöltjét azért utasították el a szatmári hatóságok, mert neve egyik iratában egy, másokban két ó-val szerepel, a szervezett munkások, a szocialisták jelöltjét, az egyébként román Papp Aurélt pedig egyszerűen „kifejeztik” a hivatalos választási jegyzékből.

A polgári pártpolitikai viszonyok között folytatott kisebbségi politika nehézségeit, a Kaláka köré tömörülők politikai szervezkedésének dilemmáit Varró János elemzi részletesen a szépíró Kós Károlyról szóló könyvében. Jogosan állapítja meg, hogy a néppárti törekvések bukása, képviselőinek fokozatos kiszorulása a politikai élet küzdőteréről törvényszerű volt. A választások után a kormány végérvényesen betiltotta a Magyar Szövetséget, s a csúcsszervezet szerepét a Magyar Nemzeti Párt igényelte magának. A néppárti törekvések képviselőinek választaniuk kellett: vagy nem ismerik el a nemzeti pártiak fennhatóságát, és akkor külön kisebbségi pártként vállalkoznak a politikai megosztottságból fakadó előnytelen helyzetet, vagy pedig egyezkedni próbálnak a Magyar Nemzeti Párt képviselőivel, hogy közös programmal egységesen lépjenek föl. A néppárti vezérkar – Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István – ez utóbbi mellett döntött. Rá kellett jönniük, hogy nincsen meg a kellő anyagi fedezetük a széleskörű átfogó politikai tevékenységhez. 1922. november 20-án ki is mondják a pártegyesülést, december 28-án az Országos Magyar Párt megalakulását. Ez azonban lényegében egyet jelentett a néppárti politika bukásával. 1926-ban Kós Károly ismét megkísérelte létrehozni a Néppártot, vállalva a pártszakadás kockázatát. „Be fog, mert be kell következnie a magyarság természetes csoportosulásának világnézeti és elvi alapon két fő politikai pártba. Konzervatív politikai pártba

fognak tömörülni a történelmi osztályok, a nagytőke, a nagyipar és a tőlük függő egzisztenciák jó része, a hozzájuk törleszkedők, a konjunktúraelemek... Demokratikus pártba kell tömörülniük a testi és szellemi dolgozóknak, a kispolgároknak és a falu népének, és ez a párt éppen tradíciójánál fogva fogja vállalni a független, meg nem alkuvó, elvi alapokon álló ideális, örök emberi és nemzeti célokért való küzdelmet, szintén osztályérdekeit tartva szem előtt.” Kós a román nemzeti parasztpárt és a szászok pártja felé tájékozódott, ám nem sikerült közös nevezőre jutni velük, jó másfél évtizedre hátat fordított a politikának. Belevetette magát teljes erővel az irodalomszervezés fáradalmaiba, az Erdélyi Szépmíves Céh és a Helikon és lapja, az Erdélyi Helikon menedzselésébe. És ekkor születnek jelentős művelődéstörténeti kalandozásai Kalotaszeg, aztán Erdély történelmében, hagyományainak ápolásában, értékeinek tudatosításában.

Politikai publicisztikája 1944. október 23-a után a Világosság és az Utunk hasábjain ismét teret kap, de sokkal kevesebbet ír, mintegy másfél tucat cikkről van tudomásunk. Részt vett a Magyar Népi Szövetség megszervezésében, 1946–48 között képviselőiséget is vállalt, bízott a demokratikus kibontakozásban, a falu életének újjászervezésében, a szövetkezeti mozgalom kiteljesedésében. Aztán visszavonult a kolozsvári mezőgazdasági főiskola építészeti katedrájára, és 1952-ben nyugdíjba ment, immár csak a levelezés, a visszaemlékezés maradt tevékenységének fő területe. A korszak sem kedvezett más publicisztikai műfajoknak.

DR. KÖTŐ JÓZSEF

színház-történész, az MTA köztestületi tagja

KÓS KÁROLY HATÁSA AZ ERDÉLYI MAGYAR SZÍNHÁZ KÜLDETÉSTUDATÁNAK FORMÁLÁSÁRA

Tompa László az Erdélyi Helikonban, az ötvenéves Kós Károlynak szentelt különszámban, így jellemezte a mára vátesznek kikiáltott reneszánsz típusú alkotót: „izgat, perel, riaszt Erdély legnyugtalanabb, izgága magyarja”. Kós a Kiáltó szó című röpiratában Illés prófétaként így kiáltott a pusztába: „Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.”

Ez a hitvallás meghatározta az erdélyi magyar kisebbségi modus vivendi körvonalazódását, s ezen belül közösségi identitásunkat leginkább kifejező kultúránk küldetéstudatának alakítását. Az erdélyi magyar kultúra lényeges vonásait kutató 1924-es sajtóvita (Nyirő, Ligeti, Kádár, Szentimrei részvételével) egyértelműen tisztázta, hogy a mi tájainkon a kultúra egyben politikum is, léte szorosan összefügg a magyar tömegek sorsával,

Demian Tassy rajza Kós Károlyról

ebben a körben nincs helye a l'art pour l'art törekvéseknek, gyávaságszámba megy, ha kultúránk nem embertömegeink érzés- és gondolatvilágát tükrözi vissza.

A fogalmak letisztulása folyamatában ott munkál Illés prófétánk kiáltó szavának másik eszméje is: „Nem szabad elfelejtenünk, hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel. Tudtunk számolni minden helyzettel, tudtunk kormányozni, és tudtunk nehéz vereségek után talpra állni.” Ebből az alapállásból bomlik ki az erdélyi létet önálló entitásként kezelő ideológia. Kós Károly 1928-ban a Bánffy Miklós és Áprily Lajos szerkesztésében megjelenő Erdélyi Helikonban így kiáltott fel: „Van erdélyi psziché”. Dsida Jenő, akinek az életművéhez fűződik az egyik legőnelemzőbb és legmozgósítóbb poémánk, a Psalmus Hungaricus, 1934-ben transzszilvanizmusnak nevezi ezt a pszichét, s ugyancsak az Erdélyi Helikonban ezt írja erről: „etnikai különlegesség, egy földrész sajátos élete”. Ennek lényegét talán Tabéry Géza foglalta össze legszemléletesebben: „...igazi transzilvanizmus: emelkedettség. S valóban, múlt és jelenbeli nemzetküzdelseink lefolytatásában az emberi magatartás emelkedettsége, a gyakorlati politika eszközeinek alárendelése egy magasabb humánus alá, amelynek jegyében a meggyőződés szabadon élheti ki magát, s végül a kezünkben kiütött földi hatalom helyett a szellemnek, mint termelő és nemzetfenntartó erőnek előtérbe helyezése váltak lassan az erdélyi irodalom új céljává.” Kikristályosodott tehát, elsősorban Kós Károly ihletésére, az erdélyi nemzetrész társadalmi és kulturális önépítésének ideológiája. Mivel a színjátszás az „erkölcsnemesítés és nyelvművelés” terén a leghatékonyabb eszköz, az önálló erdélyi szellemi élet intézményrendszerét önszerveződő alapon megteremteni hivatott Erdélyi Helikon már 1926-ban, első találkozóján (amelyen Kós Károly is jelen volt) leszögezi: „Minthogy a színház jelenti a legközvetlenebb kapcsolatot a művészeti alkotás és a közönség között, és úgy az egyetemes, mint a magyar művelődés szempontjából nélkülözhetetlen tényező, hangsú-

lyozzuk azt, hogy a színjátszás ügye szervesen össze van forrva az erdélyi magyarság elsőrendű létérdekével. Azért az egybegyűlt írók szükségesnek tartják, hogy kisebbségi életünk összes szellemi és gazdasági erői összefogjanak az erdélyi magyar színjátszás támogatására és válságának gyökeres megoldására. Végcélként az egybegyűlték olyan színjátszás megteremtését tartják szem előtt, amely kizárólagosan az általános nemzeti művelődésnek és a művészi céloknak állana szolgálatában”. Tehát a kulturális önépítés elképzelhetetlen a színjátszás nélkül, s a színháznak, ha küldetést akar teljesíteni, ennek az ideológiának a jegyében kell működnie.

A két világháború közötti erdélyi magyar színházi élet történetét vizsgálva, bebizonyosodik, hogy Kós Károly szava nem maradt pusztába kiáltó szó, ideológiája szervesen beépült a színmozgalomba.

KÓS KÁROLY SZÍNHÁZI MODELLEK ÉS IRÁNYZATOK IHLETŐJE

Az 1920-as évek végére színmozgalmunk teljes anyagi csődjének elkerülésére egyetlen út mutatkozott: a kisebbségi összefogás. A romániai magyar színmozgalom alapos ismerői számára egyértelművé vált, hogy színjátszásunkat csakis egy új színháztípus kikísérletezése mentheti meg, amely közvetlenül kötődik a köz- és szellemi élethez; megtartásában érdekelt az egész erdélyi magyar társadalom szervezett ereje. Az elmúlt korszak extenzív színházpolitikája helyett (amely sok, de színvonalatlan társulat munkájából alakult ki) intenzív színházi élet induljon meg (az erők összevonásával teremthető minőségi színházban). Kemény János ezt az új művelődési modellt – amely jogilag magánvállalkozás, de lényegében az erdélyi magyar kultúrközösség közvetlen irányítása alatt álló nemzeti intézmény – „nemzetközösségi színház”-nak nevezte. Ezt a színháztípust testesíti meg színháztörténetünkben a kolozsvári Thália R.T. Gazdasági tekintetben részvénytársaság formájában működött, hogy maga mögé állítsa a közösség szervezett erejét, de ugyanakkor a kulturális közvélemény kifejezője és egész Erdély színháza volt.

A magát külön entitásként kezelő közösség, Kós szellemiségének ösztönzésére is, megtalálta az erdélyi színházi modellt. Az új színházi koncepciót az 1934/35-ös évad ragyogtatja fel teljes pompájában, amelynek lényege, mint Pukánszky Kádár Jolán fogalmazta: „a helyi éltető forrásoknak a megtalálása”. Egy sajátosan erdélyi magyar színház modelljét próbálták megvalósítani, amely „az egyetemes magyar színjátszás fájába az erdélyi magyar génusz különleges ízét, zamatát, illatát kívánja beoltani”. Tehát a Thália megkísérli a sajátos erdélyi magyar színjátszó stílus kialakítását. Ez „kék madár” irányzat néven vonult be a színháztörténetbe. Sajátos színpadi műfaj, mely a népi alkotóerő és szellem gyümölcsöztetésére irányította a közfigyelmet. Elnevezését Maurice Maeterlinck francia nyelvű belga-flamand író szimbolikus mesedráájának, A kék madárnak az európai sikere nyomán nyerte. Nálunk az 1930-as években gyökeresedett meg, amikor a székely írócsoport tagjai arra vállalkoztak, hogy az egyetemes emberit a helyi sajátosság tudatos hangsúlyozásával fejezzék ki. Róluk írja Ligeti Ernő: „...

székely színpadot is vártunk, egy új »kék madár« együttest, amely a székely népköltészet remekeit dramatizáltan élénk hozza és a székely zene és dekoratív művészet igénybevételével egy modern és mégis népies forrásokból táplálkozó külön játszóstílust teremt meg.” Jellemző az irányzat politikumára és népi gyökereire, hogy az első figyelemre méltó ilyen természetű rendezvény a Kolozsári Magyar Színház műsorán a parasztpolitikus Bárdos Péternek A gyűjtogató című négyfelvonásos eredeti népszínmű-daljátékához (1932) fűződik, amely egy falusi szerelmes pár sorsán át eleveníti fel a 19. század végi erdélyi népeletet. A sajátos vonulat következő figyelemre méltó drámai alkotása már hivatásos íróé: 1933-ban mutatta be egy műkedvelő csoport Kolozsárt Nyirő József Júlia szép leány című népi drámáját, Keresztes Károly zenéjével. A verses darab három székely balladából összeállított mű, középpontjában a boldogságkeresés motívuma áll, vagyis „a székely kék madár gondolata”, ahogy Szentimrei Jenő fogalmaz az előadásról írott bírálatában. Jelentős állomás a tordaszentlászlói kőművesmester Györkös Ferencnek A szentlászlói vőlegény című népi játéka (1935): ő falujának lakodalmi szokásaiból kiindulva, eredeti rigmusokat, népdalokat felhasználva írta meg játékát; művét Szabédi László stilizálta. A bemutatóról írt kritika jellemző az irányzat elméleti kérdéseire: „ügyes megjelenítőkészség a valóság naiv és friss ízével”. 1935-ben került színre Gaál Alajos gyergyóditrói orvos és lapszerkesztő Dávid Istvánnal közösen szerkesztett Székely guzsalyos című népi daljátéka, mely három egyfelvonásosból (Egy csepp eszük sincs az uraknak; A levél; Tehetségek előre) állt. Ebbe a vonulatba illeszkedik be Szentimrei Jenő drámaírói tevékenysége is: Sirató című egyfelvonásos komédiája (1930), majd a kalotaszegi népköltészet reprezentatív montázs: A Csáki bíró lánya című darab, melyben nemcsak eredeti népszokások, néptánccok és népdalok kerülnek előadásra egy meghatározott vidékről való történet keretében, hanem az emberi cselekedetek lelki motivációjának általános törvényszerűsége is feltárul. A kék madár-féle drámaírányzat etikumából és esztétikumából nőtt ki Tamási Áron művészete. Ember és természet, sorsformáló értelem és ösztön, bölcelet és népi hitvilág

társításával a reális és irreális emberi szituációk határeseteit teremtette meg, s ezek egy nemzetiség s az ember önismeretének jelképeivé váltak. Tamási drámái – gondoljunk az Énekes madár örökérvényű klasszicitására – sajátos népi jellegű irodalmunk és az egyetemes életérzés eggyé olvasztásának már világirodalmi szinten mérhető eredményét jelzik, a Claudel, Giraudoux, Garcia Lorca, Pirandello nevével jelzett irányzathoz mérhető. Kós Károly az erdélyi magyar színház küldetését legtalálóbban és időtállóan éppen Tamási Áron Énekes madaráról írott méltatásában fogalmazta meg: „Az erdélyi magyar írás európai mértéke és teljessége: nem ködös transzilvanizmus, nem regionalizmus, hanem a magunk kötelesnek tudott elmondandóit a magunk módján mondjuk el, az erélyi írás nem önmagáért való l’art pour l’art művészet, nem szép lelkek gurmandériáját kívánja szolgálni, de mindennapi kenyere akar lenni a magyarnak... a mi színházunknak... missziója kell legyen... a mi színházunk a magyar nyelv, a magyar szellem, a magyar művelődés iskolája, széské kell, hogy legyen.” (Erdélyi Helikon 1936)

Az erdélyi színházi modell és sajátos játéktípus összekapcsolásából teremthető színháztípus megteremtésének legreprezentatívabb kísérletére az 1934/35-ös évadban került sor Kolozsvárt. A korabeli sajtó ennek a kísérletnek az eredményét találó képletes kifejezéssel illette: „az elveszett színház” helyét a „megtalált színház” vette át. 1934 szeptemberében műsorra tűzték a János vitézt, az előadás szcenáriumát Kádár Imre írta, s az új színházi koncepció bemutatásának szánták, amely megteremti az erdélyi színpad hangját. Dsida Jenőt kérték fel egy előjáték megírására. Természetszerű, hogy Dsida, aki világosan látta, hogy különleges geográfiai és etnikai viszonyainál fogva Erdély a történelmi kultúra kísérleti laboratóriuma, s az idők tanúsága szerint benne mindig előbb érik meg a történelem vetése, a színmozgalom új szellemi értékeit kigyöngyöző irányzatának szövetségesévé vált. Próbálkozzunk meg az előadás rekonstrukciójával; ebben éppen Dsidát hívhatjuk segítségül, hisz a Helikonban ő írt krónikát a bemutatóról. Megváltozott a történet helyszíne: az Alföldről Kalotaszegre költözött, s meghitt, otthonos, erdélyi magyar hangulatot teremtett. A korabeli kritikai visszhang-

ban ez a megoldás vitát váltott ki. Nem kegyeltsértés-e az Alföld szerelmének, Petőfinek a szövegét kalotaszegi mezbe öltöztetni, hegyes-dombos vidékére átplántálni? A próbafolyamat és az előadás megnyugtató választ adott a vitás kérdésre: a szövegben és a színpadon is „a mi magyarjaink” szerepeltek. Az első felvonás kalotaszegi faluképet ábrázolt, háttérben a jellegzetes kalotaszegi dombokkal. A II. felvonás a francia király tróntermében játszódik, de kalotaszegi tényekkel és korszakkal a falakon, dús faragású és festésű királyi trónszékekkel, tulipános székekkel és padokkal, s kalotaszegi nagygazdaként kalotaszegi viseletben trónolt a francia király. Ennek a képnek a hatása is igazolta, hogy az átplántálás nem volt bántó. A III. felvonás Tündérszágát kalotaszegi erkélyekkel és tornyokkal ellátott tündérpalotával idézték meg, a tündérek stilizált kalotaszegi ruhában jelentek meg. Teljes pompájában ragyoghatott a hamisítatlan népművészet. Az előadás hangulatát és üzenetét Dsida így jellemezte: „transzilvanizmus: etnikai különlegesség, egy földrész sajátos élete, amely érdemes arra, hogy a művészet megörökítse”. Mi sem természetesebb, hogy a látványvilág megteremtésére Kós Károlyt kérték fel, az ő díszletei teremtették meg az előadás különleges terét. Fontos ezt megjegyeznünk, hisz mindnyájunk agyába beégték Kós jellegzetes kalotaszegi rajzai, s ily módon képzeletünkben könnyen megidézhetjük a látványvilágot. De hangsúlyoznunk kell Kós jelenlétét az alkotó csapatban azért is, mivel az ő díszletei egyben hordozói is voltak a modernitással együtt járó transzszilván üzenetnek is, amelyet ez a sajátos színpadi kísérlet megeleveníteni szándékozott. Elmozdulás történt a korszerűség felé is, a színház autonóm világának megteremtése felé, amelyben a szövegen túl a látványelemek is mondanivalót hordoznak. Kemény János ezt így fogalmazta: „többé lehet tenni a mondanivalót... a rendezői, díszlettervezői készség formáló erejének felismeréséből...” A János vitéz kalotaszegi mesejátékká alakításában a látványvilág fontos eleme volt, hogy 100 vistai legény és leány vonult fel a darabban eredeti kalotaszegi viseletben. Az előadás hangzsvilágát is ráhangolták a rendezői szándéokra. Kacsóh Pongrác melódiái életre keltek ugyan, de Buttykay Ákos hangszerelésével operai átiratban,

melyet eredetileg a budapesti Operaházban mutattak be. Mihályffy Irén és Zsizsmann Rezső vezényletével közreműködött a Magyar Zenekonzervatórium vegyes kara. Fellépett a bogártelki cigánybanda. A hagyományos János vitéz színpadra vitelekből egy elemet őriztek meg: a címszerepet nadrágos szerepként színészno alakította, mint az ősbemutatón 1904-ben Fedák Sári. Ezúttal Kolozsváron a frissen szerződött Solymosán Magda keltette életre János vitézt, aki tüneményes hangjával, igazi emberábrázoló képességével igazolta a sajátos erdélyi játéktípus megteremtésére tett kísérletet. Solymosán szakított a sablonokkal, a primadonna a bravúrok helyett az előadás sajátos hangulatvilágára figyelt, s ily módon a maga egészében kapott értelmet, naiv és tiszta stílust maga a kísérlet.

KÓS KÁROLY, SZÍNPADI SZÖVEGEK ALKOTÓJA

1936-ban írja meg nagy hatású színművét, a Budai Nagy Antalt. A darab realista kulcsban idézi meg az 1437-es bábolnai parasztforradalom napjait, de a múltat idéző történet, kortársaihoz szól, a két világháború közötti időszak társadalomépítésének alapdilemmáit feszegeti. Ezt aláhúzza az a tény is, hogy a rendezés feladatát Bánffy Miklós látta el. Budai Nagy Antal Kós megformálásában nem a kezében karddal eleső paraszttvezér, hanem egy mártírsorsra ítélt reformer, aki két tűz közé szorulva, saját híveinek áldozata lesz. Így válik a realista történet parabolává. Tanúság erre Tavaszy Sándor, aki számára a mű egyértelműen azt üzent, hogy nemzeti létünk természeti alapja a nép, s ha ettől az alaptól elszakadunk, úgy gyökértelessé, vérszegénnyé válik az életünk. Egy közösség akkor erős, sugallta a mű, ha nem mennyiségi, hanem minőségi erők jutnak szóhoz. Ennek a gondolatnak kapcsán érdekes fogalmi párhuzamok honosodtak meg közgondolkodásunkban: nem politikai demokrácia kell nekünk, hanem erkölcsi demokrácia – egészült ki a kisebbségi modus vivendi elvrendszere. Kós Károly szövegei önismeretünk és önépítésünk profetikus parancsolataivá váltak. Így több színpa-

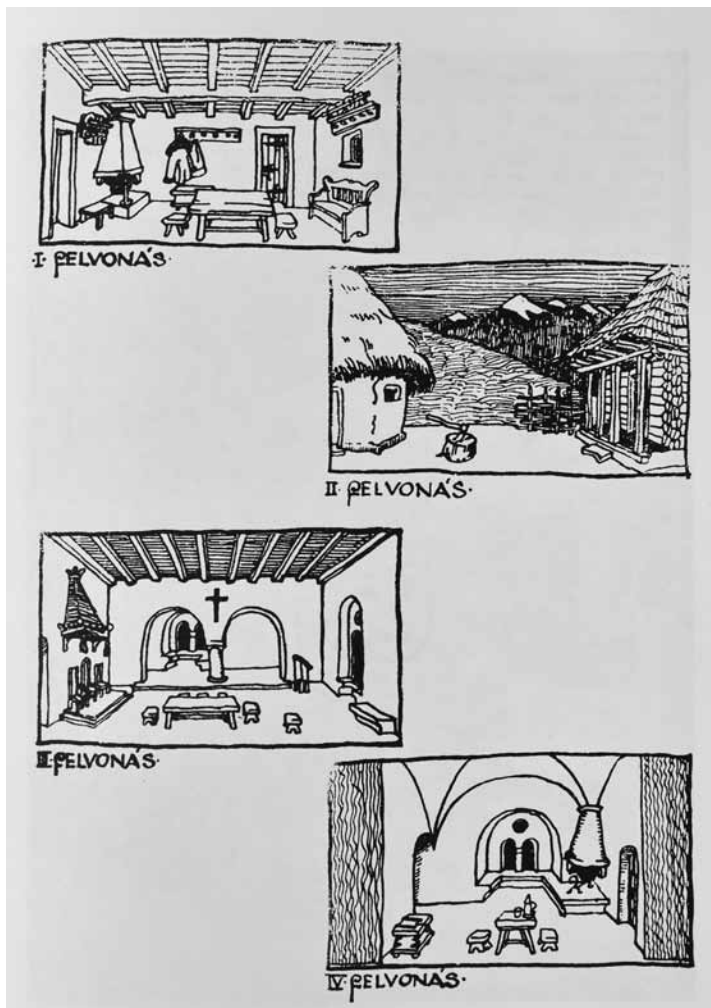

di feldolgozást ért meg az 1934-ben írt, István királyt megjelenítő regénye, Az országépítő. Kós Károly mindvégig az erdélyi színpad élő lelkiismerete volt. Színpadi életútja megjelenítésének szándéka nélkül csak néhány kiragadott példát hoznék fel erre vonatkozóan. A totalitarista korszak nehéz éveiben valahányszor rés mutatkozott a szellemet börtönbe záró falon, az erdélyi színházi mozgalom fénix madár kísérleteihez Kós Károlyt hívta társul. 1967-ben, a kolozsvári

színház megalapításának 175. évfordulóját ünneplő díszelőadás a Budai Nagy Antal dráma egy felvonását szólaltatta meg a Madách Az ember tragédiája és Delavrancea Fergeteg című művek egy-egy részlete mellett. Még kiemeltebben jelezte ezt a szándékot a Kós Károly '90 című szöveg-kollázs, melyet Kolozsváron szerzőnk születésének 90. évfordulóján mutattak be, jelenlétében. Mikor szerzőnk halála után, születésének 100. évfordulója küszöbén, Raul Șorban feljelentése nyomán a nacionál-kommunista hatalom megindította boszorkányüldöző hadjáratát Kós Károly szellemi hagyatéka ellen – amely gátolta hegemonista beolvasztó politikáját –, betiltották Szatmárnémetiben a bemutatásra készen álló Budai Nagy Antal dráma nézők elé vitelét.

KÓS KÁROLY, A DÍSZLETTERVEZŐ

A reneszánsz alkotók sokoldalúságával vetekedő Kós Károly és a színház kapcsolatának egy másik területe: a díszlettervezés. (Szóltunk már Kós János vitéz díszleteiről.) Korszerű színházban a sajátos játéktí-

stílus kimunkálása elválaszthatatlan a díszlettervezői munkától. A „kék madár” stílus megújította a színpadképet is, az erdélyi képzőművészetet is bevonták a díszlettervezés munkájába: Haáz Rezső, Vásárhelyi

Z. Emil a népművészetből merítő színpadképei úttörők voltak, Kós Károly maga Tamási Énekes madarához megálmodott színpadi kerettel, a saját darabjához, a Budai Nagy Antalhoz készített díszletekkel a transzszilván lét megértésére és feltárására alkalmas játéktérteremtett. A színpadi díszlettervezést a népművészet ihletése elindította a stilizálás útján, a tervezők nem ábrázoltak, hanem jelzést kívántak továbbítani a műről, az előadás üzenetéről, jelképes keretet teremteni a színházi eseménynek. Íme milyen gondolatokat keltettek Tavaszy Sándorban Budai Nagy Antal díszletei: „meggyőz minket arról, hogy a transzilvániai hegyek közé zárt magyar sorsunknak... mindig volt valami magasabb eszmei tartalma... mindig volt a mi életünknek valami ünnepi hangulata és volt ebben valami új igazsága... mindig magunk fölé akartunk nőni, mert mi mindig többek akartunk lenni, mint amennyire azt sorslehetőségeink megengedték” (Erdélyi Helikon, 1937). De ez a sajátos életérzés mindig kézen fogva jár az egyetemes dimenziókban való gondolkodással: az első felvonás végjelene az utolsó vacsora képét asszociálta – kalotaszegi miliőben.

Kós Károly világlátása tehát irányt szabott az erdélyi magyar színjátszás számára is, gondolom, profetikusnak bizonyul víziója öröksége továbbéléséről: „Lesznek, akik utánam jönnek majd, az én maradékaim... nem szállnak le a hegyekről, hogy láncos rabjai legyenek idegen kultúráknak. Az én munkámat folytatják ők és az én életem örökkévaló lesz bennük, mert én itthon maradtam”.

CZEGLÉDY ENIKŐ

tanár

KÓS KÁROLY ÉS A CSALÁD

PINDAROSZ: „VÁLJ AZZÁ, AMI VAGY!”

A mottóként idézett felhívás kettős megismerés szükségességére utal az érett emberré válás érdekében. Egyrészt arra, hogy az egyénnek meg kell ismernie önmagát, reális adottságait, érdeklődésének körét (ki vagyok? mire vagyok alkalmas? mi érdekel?), majd a teremtett környezetet és a társadalom igényét, fogadókészségét is, hogy lehetőségeit minél pontosabban lássa és azzal harmóniában jelölje ki célját, s fellességérzettel induljon teljesíteni terveit.

Aki ezt az utat járja, érett ember, aki tudja azt, amit mond és tisztában van azzal, amit cselekszik.

Az ilyen ember, emberi kapcsolataiban nem él jogaival, ha tudja, hogy másnak kára származna belőle.

Az érett ember ellentéte a fecsegő. A fecsegő, azt mondja, amit tud – ő a jól értesült, okoskodó, bölcseledő. Ő mindig, bárki és bármi ellenére is él jogaival, hiszen ezek konvertálhatók az ő javára és így önmegvalósít, ami a maslowi piramismászók számára az életcél.

Kós Károly a Pindarosz javasolta út követője volt, érett emberré vált, és a társadalom javára alkotott, mint teremtmény szellem.

Képes volt az első világháború és Trianon után megszervezni, létrehozni Erdélyben egy olyan szellemi műhelyt, egy kiadót, az erdélyi Szépművészeti Céhet, ami szellemi agoraként vonzott magához tehetséges irodalmárokat, alkotókat, akik számára lehetőség nyílt megjelentetni írásaikat és ezekért tisztességes honoráriumot kapni még a világválság éveiben is, egészen a háború végéig, 1944-ig.

És aminek a működése egészen kivételes esélyt biztosított arra, hogy 1926-ban megjelenhetett az Erdélyi Helikon, Kós megfogalmazásában „a korszerűen európai színvonalú” irodalmi folyóirat.

Áprily Lajos Molter Károlynak írt levelében így jellemzi a saját útját járó erdélyi magyar írás és az európaiság jelenlétét a folyóirat látásmódjában: „Erdélyisége világfigyelő tető, nem szemhatárszűkítő provincializmus...”

Kóst emberi és művészi hitele mellett a pindaroszi értelemben vett érett egyénisége tette alkalmassá arra, hogy az „Ügyet” szolgálva úgy érjen célra, hogy az esztétikai mércét soha nem adva fel, akár kemény vitákat is vállalva, képes legyen végül elérni egy mindenki számára elfogadható kompromisszumot. Vitapartnereit soha nem ellenségeként kezelte, akiket válogatás nélküli módszerekkel kell a földre dönteni a megsemmisülésig, hanem olyan partnereknek, akikkel összevetve gondolataikat a tények ismeretében és a meggyőzőbb indokok mentén alakítják ki a konszenzust.

LELKI-SZELLEMI ALKATA ÉS VILÁGNÉZETE

Kós Károly lelki-szellemi alkata és világnézete kialakulásának meghatározó tényezői: a szülői otthon, az iskola, Kolozsvár – a befogadó polgár város, a környező vidék, a nép és nyelve.

A műgyeremi évek szaktudással és képzőművészeti szemlélettel, a későbbi élete látóköre tágításával, tapasztalatokkal gazdagította, de – saját bevallása szerint – lényegében nem változtatott rajta.

„Amikor mostanában – a múltat idézve – emlékezetemben elejétől végéig újra megjártam azt a furcsán kanyargó, változatos utat, melyet életem hetvenkilenc esztendője folyamán tapostam, s számbavettem a munkát, melyet – jól-rosszul – teljesítettem, kétségtelen bizonyossággal meg tudom állapítani, hogy ez a Budapestre költözésünket megelőző utolsó négy-öt esztendő volt életemnek az a szakasza, mely jövőendő sorso-mat elhatározóan predestinálta. Az otthonban szerzett alaptulajdonsá-

gokra azok az esztendők építették és szilárdították az éretlen kamaszfiút kész férfiembré. Építőanyagul az iskola adta hozzá a józanul nemzeti, reális történelemszemléletet és irodalmi ízlést, a várostól kaptam az őn tudatosan alkotó szellemét, polgári demokráciáját, befogadott haladó hatásokat asszimiláló képességét, a környező táj adta az ő színét és formáját, levegőjét és illatát, és a nép az ő sajátos, formáló hagyományait és szépséges tiszta nyelvét. S összességükben tőlük kaptam, s akkor szilárdult meg bennem az a lelki és szellemi alkat, gondolkodásmód és világnézet, mely kérlelhetetlenül megszabta magatartásomat életem későbbi félévszados egész folyamán, minden változásában és válságában, s amelyet a műgyetem szaktudással és képzőművészeti szemlélettel, s az utána való élet látóköröm tágításával, tapasztalatokkal és tanulságokkal gazdagított ugyan, de azon lényegében egy jottányit sem változtathatott már.” (Részlet az Életrajzból)

A szülői otthon biztonságot, kiszámíthatóságot jelentett, ahol megtanulta a rend, pontosság, rendszer fogalmát és alkalmazását és ahol művelt, zenélő, nyelveket beszélő, természetszerető, kertészkedő, kreatív édesanyja mellett ingergazdag életet élhetett.

A Kolozsvári Református Kollégiumban olyan domináns személyiségű tanárok tanították, akik a diák előtt, tudásukon túl tekintélyükkel is hatottak, személyiségük, meggyőző tartásuk, elveik, közvetítő készségük, képességük követendő példa volt diákjaik világnézete és társadalom iránti felelősségérzete kialakításában.

Itt megállnék, mert – több mint negyven éven át voltam közép- és felsőoktatásban működő tanár – sajnálatos tapasztalatot szereztem arról, hogy miként indult meg 1989 után egy látványosan érzékelhető lefele nivellálódás az oktatásban.

Sok oka van ennek, de az egyik világszerte kérdőjeleket vető ok a digitális világ bennünket túl egyszerre és készületlenül ért problematikája.

A kor jelenleg legnagyobb kihívása olyan oktatókat képezni, akik a felnövekvő nemzedéket tudásuk, kommunikációs készségük, tanári és magánemberi példájuk révén hitelesekké és meggyőzőekké tehetnek a diákok előtt.

A jó tanár soha nem monológok formájában oktatott. Az interaktivitás mindig a legjobb módszertani eszköz volt és marad bármilyen fokon az oktatásban.

Manapság az informatika világában azonban a motiváció és érzelem hatalmas tárházát kell működtetni az információ kreatív szelektálásában és alkalmazásában. Motiváció és érzelem nélkül ugyanis borzasztó nehéz az információrobbanás világában elsajátíttatni a lényeges információt, hiszen, bár felületesen, a fölösleges és értéktelen is elraktározódik az agyban. Megfelelő felkészültség, avatott irányítás nélkül nem marad idő az elmélyülésre.

Itt kell belépnie a kiválóan felkészített/felkészült tanárnak, aki mind a megfelelő eszközöket jól kezeli, mind pedig a diákra szabva meg tudja határozni azokat a feladatokat, amelyek révén akár érzelmileg (itt a művészeti oktatásnak van jelentős szerepe!), akár más motivációval a helyes és értékes ismereteket sajátíttathatja el maradandóan.

Az érzelmileg és szellemileg művelt embert pedig nem fenyegeti az elmagányosodás, az, hogy gyarapítsa a „lonely crowdot”, azok csoportját, akik belső világa kiürült, s akik nem válnak alkotókká, csak fogyasztókká és terelhetőkké. Az érzelmileg és szellemileg művelt ember képes az alkotásra, befogadásra, így gazdag, emberhez méltó élete lehet. Amilyen a Kós Károlyé is volt, és amiről hajlott korában azt nyilatkozta Benkő Samunak, hogy „a legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”.

A TÁRS

Kós Károly felnőtt életének 63 éven át volt támogató társa Balázs Ida, a türei lelkész lánya. Ő biztosította azt a háttérrel, az otthont, amire minden embernek, de egy állandó fronton küzdő alkotónak elengedhetetlenül szüksége van.

Okos, tehetséges, jó emberismerő, kiváló szervező, gyors és megbízható kapcsolatépítő, szellemes, derűs lény, munkabíró és én igazol-

hatom, hogy kiváló pedagógiai érzékkel megáldott asszony volt. És még szép is!

Nagyapám igen jól döntött, amikor már ígéretesen sikeres építész-ként is kitartott gyermekkori választottja mellett, minden budapesti, kecsgettető körülrajongás dacára is.

Pedig akkor még nem sejthette, hogy két világháborút, Trianont, egy hosszú világválságot, túl a hatvanon tökéletes kisemmizettséget, majd gyökeres társadalmi átalakulást, kulákosítást, sőt, éppen itt Budapesten lévén, még ötvenhatot is át kell élniük.

A felesége volt az, aki soha nem adta fel. Igazi Évaként mindig átlépte és átlépette a gödröt a lelki összeomlás idején a férjével.

Házasságuk alappillére a tökéletes bizalom volt.

Ők ketten művelt szellemű és lelkű emberek voltak.

A család számára örök példaképek.

„És megtanultam megelégedni azzal, amit a sors számomra juttatott: az egészséget, a családomat, és az Úristennek azt a sok-sok szépségét, amit az emberek nem tudnak elrontani és megcsúfolni, s ami ingyen ajándékként jut minden embernek, csak a szemét kell kinyitnia a látásra, fülét a hallásra és lelkét a befogadásra.” (Kós Károly: Életrajz)

A 2013. december 13-án,
a Duna Palota Széchenyi termében
megrendezett konferenciára
a Magyar Művészeti Akadémia és
Budapest Főváros Levéltára közös rendezvényeként
került sor.

Kiadja a Magyar Művészeti Akadémia, 2014-ben
www.mma.hu

Felelős kiadó: Fekete György, az MMA elnöke

Felelős szerkesztő: Cseresnyés Márk

Sorozatterv: Bornemissza Ádám

Tördelés: Kovács Nóra

Készült a László András és Társa Bt. nyomdájában

